شرۆڤەکرنا کوردی
بۆ مەتنێ ئیساغۆجی

شرۆڤەكرنا كوردی

بۆ مەتنێ ئیساغۆجی

د علمێ مەنطقی دا

تەحسین ئیبراهیم دۆسكی

ب ناڤێ خودایێ مەزن و دلۆڤان

پێشگۆتن

مەتنێ (ئیساغۆجی) ئەوێ هاتییە نڤیسین ژ لایێ (ئەثیروددینێ ئەبەهری) د علمێ مەنطقی دا، ئێک ژ ناڤدارترین (مەتنێن مەنطقینە) یێن کو د کەڤن دا گرنگی پێ هاتییەدان ژ لایێ زانا و شاگردەیان ڤە، چونکی ئەو مەتنەکێ بچویک و تێر فایدەیە، و هەر ژ بەرێ وەرە زانایان شەرح و هامش ل سەر دانانە دا بۆ طەلەبە و فەقییان ببنە هاریکار بۆ تێگەهشتنا ڤی مەتنێ کورت، و ئێک ژ ناڤدارترین شەرحێن ڤی مەتنی شەرحا شێخ مەحموودێ مەغنیسی بوو ئەوا ب ناڤێ (مغني الطلاب) دئێتە نیاسین، ئەڤ شەرحا ب دەهان سالان بوویە ئێک ژ کتێبێن رێزێ یێن کو مەلایێن کورد ل مزگەفت و مەدرەسەیێن کوردستانێ وەک دەسپێک بۆ فێربوونا علمێ مەنطقی، ب دەرسینی دگۆتە فەقییان، ژ بەر کو ئەو ژ کتێبێن کورت و ب ساناهی بوو.

هەژییە بێژین کو دەمێ فەقی دگەهشتە قووناغا سێیێ د خواندنێ دا، و دبوو (موستەعید) ژ نوی وی دەست ب خواندنا علمێ مەنطقی دکر، و ئێکەمین کتێب د ڤی علمی دا وی دخواند -وەکی مە گۆتی- شەرحا ئیساغۆجییێ بوو..

و پێخەمەت ب ساناهیکرنا علمێ مەنطقی بۆ وان کەسێن دڤێن دەسپێکەکێ ژ ڤی علمی بزانن، مە خواست ئەم شەرحەکێ ب زمانێ کوردی ل سەر مەتنێ ئیساغۆجییێ بدانین، دا مفا ژێ بێتە وەرگرتن، و

بۆ بەرهەڤکرنا ڤێ شەرحا کورت مە مفا ژ هژمارەکا کتێبێن مەنطقی وەرگرتییە، ب تایبەت کتێبا (مغني الطلاب) یا مەحموودێ مەغنیسی.

قالَ الشَّيْخُ الأمَامُ أَفْضَلُ الُمتَأخِّرِينَ، قُدْوَةُ الحُكَمَاءِ الرَّاسِخِينَ أَثِيرُ الدِّينِ الأَبْهَرِيُّ، طَيَّبَ الله ثَرَاهُ، وَجعَلَ الجَنَّةَ مَثْوَاهُ:

خودانی مەتنی وەکی بەری نوکە مە ئیشارەت پێ دای، ئیمامێ ئەبەهرییە، (و بۆ زانینن گەلەک ب خەلەتی دخوینن و دبێژن: ئەبهەری) و ئەبەهرا ناڤێ عەشیرەتەکێیە، ناڤێ ڤی زانایی یێ دورست (ئەلموفەضضەلێ کورێ عومەرێ کورێ ئەلموفەضضەلی)یە، و ناسناڤێ وی (ئەثیروددینە)، ژ لایێ ئویجاخێ ڤە ئەو یێ ئەبەهرییە، و خەلکێ سەمەرقەندێیە، ئێک ژ مرۆڤێن زانا بوو د علمێ حکمەتێ و فەلەکێ و ریاضییاتێ دا، ل سەر دەستێ گەلەک سەیدایان خواندبوو، ئێک ژ وان ئیمام فەخرەددینێ رازی بوو.. هژمارەکا کتێبێن وی د ڤان علمان دا هەنە، ژ وان: (هداية الحكمة)، و (تنزيل الأفكار في تعديل الأسرار)، و (إيساغوجي) و شەرحا ئیساغۆجییێ، و گەلەکێن دی.

ل دۆر دیرۆکا مرنا وی پتر ژ گۆتنەکێ هەنە، و یا مەشهوورتر ئەوە کو ئەو ل سالا ٦٦٣ مشەختی چووبوو بەر دلۆڤانییا خودێ، و بەلکی ئەڤ مەتنێ وی د علمێ مەنطقی دا ب ناڤێ (ئیساغۆجی) نڤیسی، ناڤدارترین بەرهەمی وی بت.

خودانێ مەتنی ل دەسپێکێ دبێژت:

بسم الله الرحمن الرحيم

نَحْمَدُ الله تَعَالَى عَلَى تَوْفِيقِـهِ، وَنَـسْأَلُهُ هَدَايَـةَ طَرِيقِـهِ، وَنُصَلِّي عَلَى سَيدِنَا مُحَمَّدٍ وَعِتْرَتِهِ أَجْمَعِينَ.

وَبَعْدُ: فَهذِهِ رسَالَةٌ فِي الْمَنْطِـقِ، أَوْرَدْنَـا فِيهَـا مَـا يَجِـبُ اسْتِحْضَارُهُ لِمَنْ يَبْتَدِئُ فِي شَيْءٍ مِنَ الْعُلُومِ، مُسْتَعِيناً بِـالله تَعالى إِنَّهُ مُفِيضُ الخَيْرِ وَالجُودِ.

يەعنی: ب ناڤێ خودایێ پڕدلۆڤان ئەز نڤیسینا خۆ دەست پێ دکەم، ئەم حەمد و سوپاسییا خودێ دکەین ل سەر هندێ کو وی تەوفیق ب رزقێ مە کری، و مەخسەد ب تەوفیقێ ل ڤێرێ ئەوە خودێ شیان دایە مە کو ئەم گوهدارییا وی بکەین و مە گوهدارییا وی کری، و ئەم پسیار و داخوازێ ژ وی دکەین کو ئەو هیدایەتێ ب رزقێ مە بکەت و بەرێ مە بدەتە رێکا خۆ یا راست کو ئیسلامە، و ئەم صلاوەتان ددەینە سەر سەروەرێ خۆ موحەممەدی و مالباتا وی هەمییان، و هەر ئێکێ ل سەر رێکا وی بچت.

پشتی ڤێ چەندێ: ئەڤە نامەیەکە د علمێ مەنطقی دا، مە بەحسێ وان قاعیدەیان تێدا کرییە یێن لازمە ئەو کەس ل بیرا خۆ بینتە ڤە یێن دەست ب تشتەکی ژ علم و زانینێن کەسبی بکەت، و زانینێن کەسبی ئەو

زانینن یێن ب دەستڤەئینانا وان هەوجەیی ب هزرکرن و خۆوەستاندنێ هەی، و زانین ئەگەر یا کەسبی نەبت (وەکی زانینا بەدیهی ئەوا بێ خۆوەستاندن و کەسب ب دەست مرۆڤی ڤە دئێت) خودانی هەوجەیی ب ڤان قاعیدەیێن علمێ مەنطقی نابت.

و مەنطق -وەکی دئێتە نیاسین- ئەوە مرۆڤی زانین ب وان پێپک و قاعیدەیان هەبت یێن کو ب جهئینانا وان زهنا مرۆڤی ژ خەلەتییا د هزرکرنێ دا دپارێزت. و بابەت و مژارا ڤی علمی زانینێن (تەصەووری) و (تەصدیقینە).

و ژ بەر کو ئەڤ زانینا ڤی علمی شیانا ئاخفتنێ ل نک مرۆڤی ب هێز دئێخت، و گەهشتنا مرۆڤی بۆ (قاعیدەیێن کوللی) ل دویڤ قانوون و یاساییێن وان ڕاست و تمام دکەت، عەرەبان د زمانێ خۆ دا ناڤێ ڤی علمی کرە (مەنطق) کو د ئەصل دا (مەصدەرەکێ میمییە) بۆ کارێ بۆری (نطق) یەعنی: ئاخفت. و پێ نەڤێت بێژین: ئاخفتنا دورست ژ هزرکرنەکا دورست دئێت.

و خودانێ مەتنی ل دووماهییا گۆتنا خۆ هاریکارییێ ژ خودێ دخوازت؛ چونکی ئەوە خێرێ ب مەردینی ددەت، و کەرەمێ پێ ل بەنییێن خۆ دکەت.

و چونکی ئارمانج ژ علمێ مەنطقی ئەوە مرۆڤ هزرا دورست ژ یا خەلەت جودا بکەت، و هزر بۆ هندێیە مرۆڤ بگەهتە تشتێ ئەو نەزانت یەعنی: یێ (مەجهوول) ل بەر وی، و تشتێ مەجهوول یان یێ

(تەصەوورییە) یەعنی: مرۆڤ نزانت تەصەوورا وی بکەت و ڕەنگێ وی پێ دورست د هزرا خۆ دا حازر بکەت، یان ژی پێ (تەصدیقییە) مرۆڤ نزانت کانێ ئەو پێ دورستە یان نە.. ژ بەر ڤێ چەندێ مەنطقی دو چەق ژێ دچن: (تەصەوورات) و (تەصدیقات)، و هەر ئێک ژ وان هندەک (مەبدەء) و هندەک (مەقصەد) بۆ هەنە.

مەبدەئێن تەصەووراتان دبێژنێ: (الكليات الخمس).

و مەقصەدێن تەصەووراتان دبێژنێ: (القول الشارح).

و مەبدەئێن تەصدیقاتان دبێژنێ: (القضايا).

و مەقصەدێن تەصدیقاتان دبێژنێ: (القياس).

ل سەر ڤی بناخەیی علمێ مەنطقی چار دەرگەهان ڤەدگرت، و خودانێ مەتنی ژی -وەکی دێ بۆ مە ئاشکەرا بت- مەتنێ خۆ ل سەر ڤان هەر چار دەرگەهان دانایە. و ل سەری ئەو ژ دەرگەهێ مەبدەئێن تەصەووراتان یان (الكليات الخمس) دەست پێ دکەت، و دبێژت:

إيساغۆجى

و ل ڤێرێ ئەو بەحسێ دەرگەهێ ئێكێ ژ هەر چار دەرگەهێن علمێ مەنطقی دكەت، ئەو ژی ئەوە یێ مە گۆتییێ: (مەبدەئێن تەصەووراتـان) یان هەر پێنج (كوللییات)، ئەوێ زانایێن مەنطقێ یۆنانی بەرێ دگۆتنێ: (ئیساغۆجی).

و ئیساغۆجی ژ لایێ زمانی ڤە -وەكی مە گۆتی- پەیڤەكا یۆنانی یا كـەڤنـە، ژ سێ پارچەیـان پێـک دئێت: (إیـس) یـەعنـی: تـو، و (آغـۆ) یەعنی: ئەز، و (جی) یـەعنـی: ل ڤێـرێ، و خیلاف د ناڤبـەرا زانایـان دا چێبوویە كانێ بۆچی ئەڤ پـەیڤـە وەک نـاڤ ل سـەر هـەر پێنج كوللییاتـان هاتییەدانان؟ هندەک دبێژن: ئەو ناڤێ وی زانایی بوو یێ جارا ئێكێ ئەڤ هـەر پێـنج كوللییاتـە دەرێخـستین، و هنـدەک دبێـژن: ئـەو نـاڤێ وی شاگردەیی بـوو یێ جارا ئێكێ ئـەڤ هـەر پێنج كوللییاتـە بـۆ وی هاتینـە دەرێخستن.. و چەند گۆتنەكێن دی ژی د ڤی دەربارێ دا دئێنە گۆتن.

و ژ بەر كو زانین و تیگەهشتنا هەر پێنج كوللییاتان ل سەر زانـین و تیگەهشتنا (لـەفظێ) و (دەلالـەتـا) وێ ل سـەر مـەعنـایێ ڕادوەستت، خودانێ مەتنی ژ لـەفظێ و دەلالـەتا وێ دەست پێ كر، و گۆت:

> اللَّفْظُ الدَّالُّ عَلَى تَمَامِ مَا وُضِعَ لَهُ بِالْمُطَابَقَةِ، وَهُـوَ عَـلَى جُزْئِهِ بِالتَّضَمُّنِ، إِنْ كَانَ لَه جُـزْءٌ، وَعَـلَى مَـا يُلاَزِمُـهُ فِي

الذِّهْنِ الالْتزام، كالإِنْسَانِ، فَإِنَّهُ يَدُلُّ عَلَى الحَيَوَانِ النَّاطِقِ بِالْمُطَابَقَةِ، وَعَلَى أَحَدِهِمَا بِالتَّضمُّنِ، وَعَلَى قَابِلِ التَّعَلُّمِ، وَصِنَاعَةِ الكِتَابَةِ بالالْتزَامِ.

دەلالەت ژ لایێ زمانی ڤە نیشادانا ڕێکێیە، و د موصطەلەحی دا ئەوە تشت ب ڕەنگەکێ وەسا بت کو ئەگەر تە ئەو زانی تو تشتەکێ دی پێ بزانی، وەکی: ئەگەر زانین بۆ تە ب قوتانا دەرگەهی چێبوو، تو دێ زانی مرۆڤەکێ ل بەر دەری هەی. و ل ڤێرێ سێ تشت هەنە:

١- دەنگێ قوتانا دەری، و دبێژنێ: (الدال).

٢- هەبوونا مرۆڤەکی ل بەر دەری کو ب قوتانێ ڕابوویە، و دبێژنێ: (المدلول علیه).

٣- زانینا تە ب قوتانا دەری نیشا تە ددەت کو کەسەکێ ل بەر دەری هەی، و دبێژنێ ڤێ: (الدلالة).

و دەلالەت ب دو ڕەنگان دبت:

١- ئەو دەلالەتا ب ڕێکا لەفظێ چێ دبت، و ئەو سێ پشکە:

- دەلالەتا لەفظی یا وەضعی: وەکی دەمێ لەفظەک (پەیڤەک) د زمانی دا بۆ مەعنایەکێ دئێتە دانان، وەکی (شێر) دەلالەتێ ل سەر وی حەیوانی ددەت یێ ئەم دنیاسین.

- دەلالـەتا لـەفظـی یا عـەقلی: وەکـی دەمـێ تـە گوهـ ل دەنگـێ مرۆڤەکی دبت ل پشت پەردەیی دئاخڤت، تـو ب رێکا وێ چەنـدێ دزانـی کو مرۆڤەکێ ل وێرێ هەی.

- دەلالـەتا لەفظی یا طـەبعی: وەکی دەمێ مرۆڤەک دبێژت: (ئاخ) تو پێ دزانی کو ئەو یێ دئێشت.

٢- ئەو دەلالـەتا نـە ب رێکا لـەفظـێ چێ دبت، و ئـەڤـە ژی سـێ پشکە:

- دەلالـەتا نە یا لـەفظـی یا وەضـعی: وەکـی وان رێنشانان ئـەوێـن پۆلیسێن هاتن و چوونێ ددانە سەر رێکان.

- دەلالـەتا نە یا لـەفظی یا عەقلی: وەکی تو ب هەبوونا کـەسـەکـی زانا ببی ب رێکا دیتنا شوین پێیێن وی.

- دەلالـەتا نە یا لـەفظی یا طـەبعی: وەکی تو ب رێکا زێدە لێدانا دلی بزانی کو خودانێ ڤی دلی یێ نەخۆشە.

و ژ ڤـان هـەر شـەش رەنگێن دەلالـەتێ، علمێ مـەنطقـی ب تنـی ڤەکۆلینێ ل دۆر دەلالـەتا لـەفظـی یـا وەضـعی دکـەت؛ چونکـی بـەس ئـەو رەنگێ دەلالـەتێ یێ ضەبطکرییـە، و جودابوونـا عـەقـل و طبیعـەتـان چـو کاری لێ ناکەت.

ل سەر ڤی بناخەیی خودانێ مەتنی، بەحسێ دەلالـەتا لـەفظـی دکـەت و دبێـژت: هنـدی لـەفظـە (ئـەو پـەیڤـا ب دەڤـی دئێتـە زارکـرن) ژ لایـێ خودانێن زمانی ڤە دئێتە دانان دا دەلالـەتێ ل سەر تمامییا وێ مـەعنـایێ

بدەت یا ئەو بۆ هاتییە دانان، وەکی دەمێ تە گوهـ ل پەیڤا (خانی) دبت، مەعنایا خانی ب هەمی ڤە دئێتە سەر هزرا تە: مەزەل، حەوش، سیاج.. هتد، ئەڤێ دبێژنێ: (دەلالەتا لەفظی یا وەضعی یا موطابق).

ژ خۆ ئەگەر لەفظێ دەلالەت ل سەر هندەک ژ مەعنایا تشتی کر، نە کو هەمییێ، وەکی دەمێ تو بێژییە هندەک کاغەزێن کتێبێ: کتێب. ئەڤێ دبێژنێ: (دەلالەتا لەفظی یا تەضەممونی).

و ئەگەر لەفظێ دەلالەت ل سەر مەعنایەکا ژ دەرڤەی تشتی دا، ئەو مەعنا نە پشکەکە ژ تشتی بەلێ یا لازمە بۆ وی، یەعنی: یا پێڤە گرێدایە و ژێ نائێتە جوداکرن، وەکی: دەمێ تو دبێژی: مرۆڤ، ئەڤ پەیڤە دەلالەتێ ل سەر ئاخفتنێ ددەت؛ چونکی ئاخفتن لازمی مرۆڤییە، ئەڤی رەنگی دبێژنێ: (دەلالەتا لەفظی یا ئلتیزامی).

و دەمێ خودانێ مەتنی دبێژت: (ما یلازمە فی الذهن) مەعنا وێ ئەوە دەمێ مرۆڤی گوهـ ل مەلزوومی دبت ئێکسەر زهنا مرۆڤی بۆ لازمی بچت بێی کو ئەو هەوجەیی دەلیلەکی ببت.

پشتی هنگی وی نموونەیەک بۆ مە ئینا، و گۆت: وەکی لەفظا (إنسان):

- دەمێ ئەو دەلالەتێ ل سەر (حەیوانێ ناطق) ددەت، ئەو دبتە دەلالەتا موطابق؛ چونکی ئەو تەمامێ مەعنایێیە، و چو فەرد ژ بن دەرناکەڤن.

- و دەمێ ئـەو دەلالـەتێ ل سـەر جوزئـەکی ب تنێ بدەت، وەکـی: (حەیوانی)، یان (ناطقی)، ئەو دبتە دەلالـەتا تەضەممونی.

- و ئەگەر ئەو دەلالەتێ ل سەر وی بدەت یێ (قابلییەتا فێربوونێ) یان (شیانا نڤیسینێ) هەبت، ئەو دبتە دەلالـەتا ئلتیزامی.

و پشتی ئەو ژ دەلالـەتێ و هەر سێ پشکێن وێ خلاص بـووی، وی دەست ب پشکێن لـەفظێ کر، و گۆت:

> ثُمَّ اللَّفْظُ إِمَّا مُفْرَدٌ، وَهُوَ الذِي لاَ يُرَادُ بِالجزْءِ مِنْهُ دِلاَلَةٌ عَلَى جُزْءِ مَعْنَاهُ كَالإِنْسَانِ، وإِمَّـا مُؤَلَّـفٌ وَهُـوَ الَّـذي لاَ يَكُونُ كَذْلِك كَرامِي الحِجَارَةِ.

هەر لـەفظـەکا د زمانی دا هەبت، ئێـک ژ دویانـە: یـان (لـەفظـەکا موفرەدە) یان ژی یا (موئەللەفە).

لـەفظـا موفرەد ئەوە یا پارچەیەک ژێ دەلالـەتـێ ل سـەر پارچـەیـەکا مەعنایێ نادەت، وەکی پەیڤا (إنسان) ئەگەر ئەم پارچـەیـەکـێ ژێ بێژین: (إنـ) دەلالـەتـێ ل سـەر (حـەیـوانی) نـادەت و (سـان) دەلالـەتـێ ل سـەر (ناطـق)ی نادەت.

یان دەمێ ئەم دبێژین: (عبد الـرحمن) پارچـەیا ئێکـێ ژێ (عبد) دەلالـەتێ ل سەر پشکەکا مەعنایێ نادەت کو ئەو مرۆڤە یێ مە ئەڤ ناڤـە ل سـەر دانـای، یـەعنـی: (عبـد) نـە هندەک ئـەنـدامێن لـەشـێ وییـە و (الرحمن) هندەک ئەندامێن دی.

و لەفظا موئەللەف ئەوە یا وەسا نەبت، یەعنی: پارچەیەک ژێ دەلالەتێ ل سەر پارچەیەکا مەعنایێ ددەت، وەکی (رامي الحجارة) یەعنی: بەرهاڤێژ، (رامي) دەلالەتێ ل سەر وی کەسی ددەت یێ هاڤێتنێ دکەت، و (الحجارة) دەلالەتێ ل سەر بەری ددەت.

و پشتی دانەنیاسینا هەردو پشکێن لەفظێ، دەست ب دیارکرنا ڕەنگێن پشکا ئێکێ کر، و گۆت:

> وَالْمُفْرَدُ إِمَّا كُلِّيٌّ وَهُوَ الَّذِي لاَ يَمْنَعُ نَفْسُ تَصَوُّرِ مَفْهُومِهِ مِنْ وُقُوعِ الشَّرِكَةِ فِيهِ، وإِمَّا جُزْئِيٌّ وهُوَ الَّذِي يَمْنَعُ نَفْسُ تصَوُّرِ مَفْهُومِهِ مِنْ ذلِكَ، كَزَيْدٍ عَلَماً .

هەر لەفظەکێ، کو ئەو پەیڤە یا مرۆڤ دبێژت، (مەفهومەک) و (مصداقەکێ) بۆ هەی، و مەفهوومێ لەفظێ ئەو ڕامانە یا کو بۆ پەیڤێ د زهنا مرۆڤی دا هەی، ب ڕەنگەکێ وەسا کو ئەو وێنەیەکێ هزری بت ژ ڕاستییا تشتان هاتبتە وەرگرتن. و مصداق ئەو تشتە یێ ژ دەرڤەی زهنێ هەی و ڕامانا مەفهوومێ پەیڤێ ل سەر ب جه دئێت.

بۆ نموونە: دەمێ ئەم دبێژین: (مرۆڤ) ئەو ڕامانا د هزرا مرۆڤی دا بۆ ڤێ پەیڤێ ئامادە دبت (حەیوانێ ناطقە) یەعنی: ئەو چێکرییێ زێندی و خودان ژیان یێ کو دئاخڤت. ئەڤ مەعنایە مەفهوومێ پەیڤا مرۆڤە. بەلێ دەمێ ئەم ژ دەرڤەی زهنێ بەرێ خۆ ددەینێ ئەم دبینین مرۆڤ

ئەحمەدە، محەمەدە، زەینەبە، فاطمایە.. هتد، ئەڤە مصداقێ پەیڤا مرۆڤە یان بلا بێژین: ئەفرادێن وییە.

و پەیڤا (موفرەد) ئەگەر ئەم ژ لایێ مەعنایێ (مەفهوومی) ڤە بەرێ خۆ بدەینێ، دێ بینین ئێک ژ دویانە:

موفرەدێ کوللی، و د پێناسەیا وی دا گۆت: ئەوە یێ دەمێ مرۆڤ مەعنایا وی د زهنا خۆ دا ئامادە دکەت، و صوورەتێ وی دئینتە بەر چاڤێن خۆ، ئەو نابتە مانع کو دبت پتر ژ مصداقەکی (فەردەکی) پشکدارییێ د مەفهوومێ وی دا بکەن.

وەکی دەمێ ئەم دبێژین: (مرۆڤ)، گاڤا ئەم مەفهوومێ ڤێ پەیڤێ د زهنا خۆ دا ئامادە دکەین، و ئەم دزانین کو مرۆڤ ئەو خودان رحێ زێندییە یێ دئاخڤت، ئەڤە نابتە مانع کو پتر ژ فەردەکی پشکدارییێ د مەفهوومێ ڤێ لەفظێ دا بکەن، وەکی: ئەز و تو وئەو و گەلەکێن دی.

موفرەدێ دی موفرەدێ (جوزئییە)، و د پێناسەیا وی دا گۆت: ئەوە یێ دەمێ مرۆڤ مەعنایا وی د زهنا خۆ دا ئامادە دکەت، و صوورەتێ وی دئینتە بەر چاڤێن خۆ، ئەو دبتە مانع کو پتر ژ مصداقەکی (فەردەکی) پشکدارییێ د مەفهوومێ وی دا بکەن.

وەکی ئەم بێژین: (دهۆک) و ئەم مەفهوومێ ڤێ پەیڤێ د زهنا خۆ دا ئامادە دکەین کو ئەو دەلالەتێ ل سەر بازێڕەکێ دەسنیشانکری ددەت، ئەڤ مەفهوومە دبتە مانع کو پتر ژ فەردەکی پشکدارییێ د مەفهوومێ وێ پەیڤێ دا بکەن.

پشتی هەردو پشکێن لەفظا موفرەد مە زانین، دێ بەحسێ پشکا ئێکێ کەین کو لەفظا موفرەدا کوللییە:

والْكُلِّيُّ إِمَّا ذَاتِيٌّ وَهُوَ الَّذي يَـدْخُلُ في حَقِيقَـةِ جُزْئِيَّاتِـهِ كَالَحَيَوَانِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الإِنْـسَانِ وَالْفـرَسِ، وإمَّـا عَـرَضِيٌّ وَهُوَ الَّذِي يُخَالِفُهُ كَالضَّاحِك بِالنِّسبَةِ إِلَى الإِنسَانِ.

موفرەدێ کوللی کو ئەو مەفهوومە یێ ل سەر پتر ژ مصداقەکی ب جهـ دئێت وەکی مە گۆتی، ئێک ژ دویانە:

کوللییێ ذاتی، و کوللییێ عەرەضی. و د دانەنیاسینا کوللییێ ذاتی دا گۆت: ئەوە یێ دکەڤتە د بن حەقیقەتا جوزئییاتێن خۆ ڤە، یەعنی: ئەفرادێن خۆ، یەعنی: ئەو دبتە پشکەک ژ ڕاستی و حەقیقەتا ئەفرادێن خۆ، وەکی: لەفظا (حەیوان) کو پشکەکە ژ ڕاستییا مرۆڤی و هەسپی، چونکی حەیوان (یەعنی: ئەوێ خودان حەیات) مەفهوومەکێ داخلی حەقیقەتا مرۆڤی و هەسپییە.

و کوللییێ عەرەضی، ئەوە یێ نەکەڤتە د بن حەقیقەتا جوزئییاتێن خۆ ڤە، وەکی (ضاحک) ب نسبەت ئەفرادێن مرۆڤی یێن وەکی: ئەحمەد، محەمەد، زەینەب.. هتد، مەفهوومێ (ضاحک) یەعنی: ئەوێ دکەتە کەنی، نە پشکەکە ژ حەقیقەتا ڤان ئەفرادان، بەلکی تشتەکێ ب سەر وان دا دئێت، (ضەحک) نە پشکەکە ژ حەقیقەتا ئەحمەدی، بەلکی ئەو تشتەکە ب سەر وی دا دئێت و بۆ وی دبتە (عەرەض).

و كولليىێ ذاتی و كولليىێ عەرەضی ژی ل سەر پێنج پشكان دئێنە لێكڤەكرن، و ئەڤ هەر پێنج پشكەنە یێن ئەم دبێژینێ: پێنج كوللیات (الكلیات الخمس)، یا ژی هندەک جاران د موصطەلەحی دا دبێژنێ: ئیساغۆجی، و ئەون دبنە كاكلكێ علمێ مەنطقی.

ل دەسپێكێ دێ بەحسێ پشكێن (لەفظا موفرەدا كوللی یا ذاتی) كەین، كو دبنە سێ پشک، ئەو ژی: (جنسە، و نەوعە، و فەصلە)، و هەر پشكەكێ د گەل تەعریف و شەرح و نموونەیان دێ بێژین.

> وَالذَّاتِيُّ إِمَّا مَقُولٌ فِي جَوَابِ مَا هُوَ بِحَسَبِ الشَّرِكَةِ المحضَةِ، كَالْحَيَوَانِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الإِنْسَانِ وَالْفَرَسِ، وَهُوَ الْجِنْسُ، وَيُرْسَمُ بِأَنَّهُ كُلِّيٌّ مَقُولٌ عَلَى كَثِيرِينَ مُخْتَلِفِينَ بِالحقائِقِ فِي جَوَابِ مَا هُوَ.

ئەڤە پشكا ئێكێیە ژ كولليىێ ذاتی، و ئەڤ پشكە ئەوە یا دبێژنێ: (جنس)، و ئەو د بەرسڤا وێ پسیارێ دا دئێتە گۆتن یا مرۆڤ دكەت دەمێ دڤێت ڕاستییا تشتی بزانت، ئەگەر تە پسیارا تشتەكی كر و تە گۆت: (ما هو؟) یەعنی: ئەو یان ڕاستییا وی چییە؟

وەكی كو تو بێژی: (ما هو الإنسان، و الفرس؟) یەعنی: مرۆڤ و هەسپ چنە؟ و مەخسەدا تە ئەوە تو وێ ڕاستییێ (ماهییەتێ) بزانی ئەوا هەپشک د ناڤبەرا مەفهوومێ ڤان هەردو لەفظان دا، لەوا گۆت: (بحسب الشركة المحضة) یەعنی: ئەو ڕاستییا ئەو تێدا دپشكدار، نە

کو ئەو ڕاستییا ل نک هەر ئێک ژ وان ب تایبەتی هەی، مەعنا: ئەو ڕاستییا د بەرسڤێ دا دئێتە گۆتن دڤێت ڕاستییەکا گشتی بت ئەو هەمی تێدا دپشکدار بت، نە یا تایبەت بت ل نک ئێک ژ وان ب تنێ هەبت.

د بەرسڤا پسیارا بۆری دا: مرۆڤ و هەسپ چنە؟ دەمێ دئێتە گۆتن: (ئەو حەیوانن) یەعنی: گیاندار و خودان ژیانن، پەیڤا (حەیوان) بۆ وان هەردویان دبتە (جنس). ژ بەر گۆتنا مە یا بۆری، د دانەنیاسینا جنسی دا گۆت: جنس دئێتە پێناسەکرن کو ئەو کوللییەکە بۆ گەلەک تشتێن ژێکجودا د ڕاستییا خۆ دا دئێتە گۆتن، دەمێ پسیارا ڕاستییا وان یا هەڤپشک ب (ئەو چنە؟) دئێتەکرن.

وَإِمَّا مَقُولٌ فِي جَوَابِ مَا هُوَ بِحَسَبِ الشَّرِكَةِ وَالخُصُوصِيَّةِ مَعاً، كَالإِنسَانِ بِالنِسبَةِ إِلَى أَفْرادِهِ نَحْوُ زَيْدٍ وَعَمْرٍو وَهُوَ النَّوْعُ، وَيُرْسَمُ بَأَنَّهُ كُلِّيٌّ مَقولٌ عَلَى كَثِيرِينَ مُخْتَلِفِينَ بِالْعَدَدِ دُونَ الحَقِيقَةِ فِي جَوَابِ مَا هُوَ.

ئەڤە پشکا دویێیە ژ کوللییێ ذاتی، و دبێژنە ڤێ پشکێ: (نەوع) و ئەو ژی د بەرسڤا وێ پسیارێ دا دئێتە گۆتن یا مرۆڤ دکەت دەمێ دڤێت ڕاستییا تشتی بزانت، ڕاستییا گشتی یا هەڤپشک و یا تایبەت پێکڤە، و ب ڤێ قەیدێ نەوع ژ جنسی دئێتە جوداکرن، چونکی جنس -وەکی مە گۆتی- ڕاستییا گشتییە یا ئەو تشتێ پسیار ژ ڕاستییا وان دئێتەکرن پشکدارییێ تێدا دکەن، مە گۆت ڕاستییا گشتی نە یا تایبەت،

وەکی حـەیـوان ب نـسـبـەت مـرۆڤی و هەسپی، مرۆڤ و هەسپ هـەردو د حەیوانییەتێ دا -کو ڕاستییەکا گشتییە- دپشکدارن، بـەلـێ ڕاستییەکا دی یا تایبەت هەیە هەردو تێدا پشکدارییێ ناکەن، وەکی (مرۆڤینییـێ)، مرۆڤینی ڕاستییەکا تایبەتا مرۆڤییە، و ئەو ل نک هەسپی نینە، لەوا ئەو بـۆ مرۆڤـی دبتـە نـەوع، و د پێناسـینا نـەوعـی دا دئێتـە گـۆتن: ئـەو کوللییـەکیـە بـۆ فـەردەکـی یـان پـتـر ژ فــەردەکــێ د هـژمــارێ دا دژێـکـجـودا و د ڕاسـتییێ دا دموتتـەفقـن دئێتـە گـۆتن، د بـەرسڤا (ئـەو چییە؟) دا.

وەکـی ئـەم پـسیارا ڕاسـتییا گـشتی و یـا تایبـەتـا نڤـشتێ مرۆڤـی بکەین و بێژین: ئەو چییە؟ و د بەرسڤێ دا بێـژین: مرۆڤـە.. یـان پـسیارا ڕاستییا گشتی و یا تایبەتا ئەحمەدی و محـەمـەدی و زەینـەبێ بکـەین و بێژین: ئەو چنە؟ و د بەرسڤێ دا بێژین: مرۆڤن.

> وإِمَّا غَيْرُ مَقُولٍ فِي جوابِ مَا هُوَ، بَلْ مَقُول في جَـوَابِ أَيُّ شَيْءٍ هُوَ فِي ذَاتِهِ، وَهُوَ الَّذِي يُمَيِّزُ الشَّيْءَ عَمَّا يُشَارِكُهُ فِي الْجِنْسِ كَالنَّاطِقِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الإِنْسَانِ، وَهُـوَ الْفَـصْلُ، وَيُرْسَمُ بِأَنَّهُ كُلِّيٌّ يُقَالُ عَلَى الشَّيْءِ فِي جَوَابِ أَيُّ شَيْءٍ هُوَ فِي ذَاتِهِ.

ئـەڤـە پـشکا سێیێ یـا کـوللییێ ذاتییـە، ئـەوا دبێژنـێ: (فـەصل) یەعنی: ژێکجوداکەر، و ئەڤـە د بـەرسڤا وێ پـسیارێ دا نائێتـە گـۆتن یـا

مرۆڤ دکەت دەمێ دڤێت ڕاستییا تشتی یا گشتی بزانت، یەعنی: ئەو نابتە بەرسڤ بۆ پسیارا (ما هو؟) یەعنی: ئەو چییە؟ بەلکی ئەو دبتە بەرسڤ بۆ پسیارا (أی شيء هو في ذاته؟) یەعنی: ئەو چییە وی ژ تشتێن دی جودا دکەت؟ مەعنا: ئەو د بەرسڤا وێ پسیارێ دا دئێتە گۆتن یا بۆ زانینا ڕاستییا تایبەتا تشتی دئێتەکرن.

بەرسڤا پسیارا ڕاستییا گشتی یا هەڤپشک جنسە، و بەرسڤا پسیارا ڕاستییا گشتی و تایبەت پێکڤە نەوعە، و بەرسڤا پسیارا ڕاستییا تایبەت ب تنێ فەصلە.

بۆ نموونە: ئەگەر تو ڕەشاتییەکێ ژ دویر ڤە ببینی، و تو نەزانی ئەو چییە، و تە دڤێت ڕاستییا وی یا گشتی بزانی، دێ پسیار کەی: (ما هو؟) ئەو چییە؟ دەمێ بەرسڤا تە دئێتەدان: ئەو حەیوانەکە. ئەڤە دبتە جنس؛ چونکی حەیوانییەت ڕاستییەکا گشتییە د ناڤبەرا هەر مەخلووقەکێ خودان رح دا، و ئەگەر د بەرسڤێ دا بۆ تە هاتە گۆتن: ئەو مرۆڤەکە. ئەڤە دبتە نەوع؛ چونکی مرۆڤینی ڕاستییەگا گشتی و تایبەتە پێکڤە بۆ فەردەکی و گەلەک ئەفرادێن مرۆڤی.

بەلێ ئەگەر تە تشتەک دیت و تە زانی ئەو حەیوانەکە، یەعنی: تشتەکێ خودان رحە، بەلێ تە ڤیا بزانی کانێ ئەو د ذاتێ خۆ دا چ حەیوانە، یەعنی: تە نەڤیا ڕاستییا وی یا گشتی ب تنێ یان ڕاستییا وی یا گشتی و تایبەت پێکڤە بزانی، بەلکی تە ڤیا ڕاستییا وی یا تایبەت ب تنێ، ئەوا وی ژ هەر تشتەکێ دی جودا بکەت بزانی، هنگی تو پسیار ناکەی: (ما هو؟) بەلکی دێ بێژی: (أی شيء هو في ذاته؟)

یەعنی: ڕاستیبیا وی یا تایبەت، ئەوا وی ژ تشتێن دی جودا دکەت چییە؟ هنگی بەرسڤا تە دێ ئێتەدان: (هو ناطق) یەعنی: ئەو ئەو حەیوانە یێ دئاخڤت.. و ئاشکەرایە کو د ناڤبەرا هەمی حەیوانان دا (مەخلووقێن خودان رح) ئەو مرۆڤە. مەعنا: (ناطق) بۆ مرۆڤی دبتە (فەصل) ئەو وی ژ هەر حەیوانەکێ دی -یەعنی: ژ هەر تشتەکێ دی یێ پشکدارییا وی د جنسی دا دکەت جودا دکەت- جودا دکەت.

ئەڤە هەر پشکێن لەفظا کوللییا ذاتی بوون، و کوللییا عەرەضی ژی ل سەر دو پشکان دئێتە لێکڤەکرن:

> وَأَمَّا الْعَرَضِيُّ فَإِمَّا أَنْ يَمْتَنِعَ انْفِكاكُهُ عَن المَاهِيَّةِ، وَهُوَ الْعَرَضُ اللَّازِمُ، أَوْ لاَ يَمْتَنِعَ وَهُوَ الْعَرَضُ المُفَارِقُ. وَكُلُّ وَاحدٍ مِنْهُمَا إِمَّا أن يَختَصَّ بِحَقِيقَةٍ وَاحِدَةٍ وَهُوَ الخَاصَّةُ، كَالضَّاحِك بِالْقُوَّةِ وَالفِعْلِ لِلإِنْسَانِ، وَتُرْسَمُ بِأَنَّهَا كُلِّيَّةٌ تُقَالُ عَلَى ما تَحْتَ حَقِيقَةٍ وَاحِدَةٍ فَقَطْ قَوْلاً عَرَضِيّاً.

لەفظا کوللی یا عەرەضی -وەکی بەری نوکە مە گۆتی- ئەوە یا نەکەڤتە د بن حەقیقەتا جوزئیباتێن خۆ ڤە، وەکی (ضاحک) ب نسبەت ئەفرادێن مرۆڤی، مەفهوومێ (ضاحک) نە پشکەکە ژ حەقیقەتا وان ئەفرادان، بەلکی تشتەکە ب سەر وان دا دئێت، و بۆ وان دبتە (عەرەض).

و ئەو عەرەضێ ب سەر تشتی دا دئێت، ئێک ژ دووانە:

- یـان ژ ماهییـەتـا وی ڤـەنابـت، و دبێژنـە ڤـی: (عـەرەضـێ لازم) وەکـی شیـانا کەنییێ (ئـەوا ب عـەرەبـی دبـێژنــێ: الـضاحک بـالقوة) ب نسبەت مرۆڤی، ئەڤە تشتەکە ژ ڕاستییا مرۆڤی ڤەنابت، یان کتینی (فەردینی) بۆ سێییێ.

- یان ژی دبت ژ ماهییەتا وی ڤەببت، و دبێژنە ڤی: (عـەرەضێ موفارق) وەکی ڤەبوونا برسێ ژ مرۆڤێ برسی.

و ئـەڤ هـەردو ڕەنگـێن عـەرەضـی: عـەرەضـێ لازم، و عـەرەضـێ موفارق، دبنە ئێک ژ دویان: (خاصصه) و (عەرەضێ عام).

ئەگەر ئەو عەرەضێ ب سـەر تـشـتـی دا دئـێـت، یـێ تایبـەت بـت ب ڕاستییەکا ب تنێ ڤە، دبێژنـێ: (خاصصه) یـان (عـەرەضـێ خاص)، وەکی: شیانا کـەنییـێ (الـضحک بـالقوة) ب نـسبەت ئـەفـرادێن مرۆڤـی، ئـەڤـە وەک نموونـە بـۆ عـەرەضـێ لازم، یـان: کریـارا کـەنییـێ (الـضحک بالفعل) ب نسبەت مرۆڤی، بۆ عەرەضێ موفارق.

و (خاصصه) دئێتە نیاسین کو ئەو لەفظـەکا کوللییە، بۆ وی دئێتە گۆتن یێ دکەفتە د بن ڕاستییەکا ب تنێ دا.

> وَإِمَّا أَنْ يَعُمَّ حَقَائِقَ فَوْقَ وَاحِدَة وَهُوَ الْعَـرَضُ الْعَـامُّ كَالْمُتَنَفِّسِ بِالْقوةِ وَالْفِعْـلِ بِالنِّـسبَةِ للإِنْـسَانِ وَغَـيْرِهِ مِـنَ الحَيَوانَاتِ وَيُرْسَمُ بِأَنَّهُ كُلِّيٌّ يُقَالُ عَـلَى مَـا تَحْـتَ حَقَـائِقَ مُخْتَلِفَةٍ. قوْلاً عَرَضِياً.

و ئـەگـەر ئـەو عەرەضێ ب سەر تشتی دا دئێت، چ یێ لازم بت، چ یێ موفارق بت، پتر ژ ڕاستییەکێ ڤەگرت، ئەو دێ بتە (عـەرەضێ عام)، وەکی: شیانا بێنهلکێشانێ، ئەڤە عـەرەضـەکێ لازمـە ژ ڕاستییا (حەیوانی) ڤەنابت، و ئەو تشتەکێ تایبەت نینە ب ڕەنگەگێ حەیوانی ڤە. یان: کریارا بێنهلکێشانێ، ئەڤە عەرەضەکێ موفارقە، هندەک جاران ئـەو ژ ڕاستییا حەیوانی ڤەدبت، و ئەو یا تایبەت نینـە ب ڕاستییەکا ب تنێ ڤە؛ چونکی مرۆڤ ژی بێنا خۆ هل دکێشت، و خودان رحێن دی ژی وەکی هەسپی بۆ نموونە بێنا خۆ هل دکێشن.

و د پێناسینا (عەرەضێ عام) دا دئێتە گۆتن: لەفظـەکا کوللییە، بۆ وی دئێتە گۆتن یێ دکەفتە د بن پتر ژ ڕاستییەکێ دا.

و دەمێ ل دووماهییێ دبێژت: (قولا عرضیا) مـەخسـەد پێ ئـەوە: مـە نـاڤێ تـەعـریفێن ڤـان هـەر پێـنج کوللیاتـان کـرە (رەسم) نـە کـو (تەعریف)؛ چونکی (مەقوولییەت) د ڤان تەعریفان دا تشتەکێ عارضە، و تەعریف دەمێ ب عارضی دئێتەکرن دبتە رەسم[1].

---

(١) تـەعریـف دیارکرنا ڕاستییا تـشتی و ئاشکەراکرنا مـەعنایا وییـە، و ئـەگـەر تـو تشتەکی ب جنسی و فـەصلی تـەعریف بکـەی دبێژنـێ: (حـەد) وەکـی کـو بێـژی: مرۆڤ حـەیـوانێ ناطـقـە، بـەلێ ئـەگـەر تـو وی ب جنسی و خاصـەی پێکڤـە یـان خاصەی ب تنێ تـەعریف بکـەی، دبێژنـێ: (رەسم)، و چونکی خودانی مـەتنـی ئەڤ هەر پێنج کوللیاتە ب خاصەی تـەعریفکرن، وی نـاڤێ تـەعـریفێن خۆ کرە: رەسم.. و د ناڤبرا بێت دا بەحسێ تەعریفێ ب بەرفرەهی دێ ئێتەکرن.

القَوْلُ الشَّارِحُ

ئـەڤـا بـۆری (مـەبـدەئـێن تـەصـەووراتـان) بـوون، ئـەوێـن دبێژنـێ: (الكليات الخمس) يان: ئيساغۆجی.. و پشتی ئەو ب دووماهی هاتين، خودانێ مەتنی دەست ب (مەقصەدێن تەصەووراتان) كر، يێن كو دبێژنێ: (القول الشارح) يەعنی: گۆتنا شرۆڤەكەر.

مـەخـسـەد ب گۆتنـا شـرۆڤەكـەر (تـەعريفـە)، تـەعريف يـەعنـی: دانەنياسين، كو تو تشتەكی بدەيە نياسين بۆ وی كەسی يێ وی تشتی نەنياست، و دبێژنێ: (القول) چونكی ئەو ئاخفتنەكا لێكدايە و ژ پتر ژ پەيڤەكێ پێک دئێت، و دبێژنێ: (الشارح) چونكی ئەو ڕاستی و ماهييەتا تشتی بۆ مرۆڤی شرۆڤە و شەرح دكەت.

الحَدُّ قَوْلٌ دَالٌّ عَلَى مَاهِيَّةِ الشَّيْءِ، وَهُوَ الذي يَتَرَكَّبُ مِنْ جِنْسِ الشَّيْءِ وَفَصْلِهِ الْقَرِيبَيْنِ، كَالحَيَوَانِ النَّاطِقِ بِالنِّسبَةِ إِلَى الإِنْسَانِ وَهْوَ الحَدُّ التَّامُّ وَالحَدُّ النَّاقِصُ وَهْوَ الَّذِي يَتَرَكَّبُ مِنْ جِنْسِ الشَيْءِ الْبَعِيدِ وَفَصلِهِ الْقَرِيبِ، كَالجِسْمِ النَّاطِقِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الإِنْسَانِ.

قەولـێ شارح، يان تـەعريف -وەكی مـە گۆتی- دياركرنـا ڕاستييا تشتی و ئاشكەراكرنا مەعنا وييە، و ئەو دو پشكە:

١- (الحد) یەعنی: توخویب، توخویبێ تشتی گۆتنەکە دەلالەتێ ل سەر ڕاستییا تشتی ددەت، یەعنی: حەقیقەتا وی یا خۆ ب خۆیی و ذاتی، مەعنا: ئەگەر ئەم تشتەکی بدەینە نیاسین ب گۆتنەکا وەسا یا ببتە ئەگەر کو ئەم تەصەوورا وی تشتی ل سەر ڕاستییا وی بکەین، ئەڤە دبتە (حەد)، و دبێژنێ: حەد؛ چونکی ئەو توخویبێن تشتی بۆ مرۆڤی دەستنیشان دکەت.

٢- (الرسم) یەعنی: شکل و وێنە، رەسمێ تشتی ئەو گۆتنە یا زانین و تەصەوورا وێ دبتە ئەگەرا تەصەوورا ڕاستییا تشتی ب ڕەنگەکێ وەسا کو ئەو ڕاستی ژ هەر ڕاستییەکا دی بێتە جوداکرن. و دبێژنێ: رەسم؛ چونکی ئەو شکلێ ڕاستییێیە، یێ وێ ژ ڕاستییێن دی جودا دکەت، کانێ چاوا شکلێ مرۆڤی وی ژ مرۆڤێن دی جودا دکەت.

ل سەر ڤی بناخەیی، دەمێ مرۆڤ تشتەکی ب (حەددێ) وی تەعریف دکەت، وەکی وێ نابت دەمێ مرۆڤ وی تشتی ب رەسمێ وی تەعریف دکەت، و خودانێ مەتنی ڤێ مەسەلێ بۆ مە ئاشکەرا دکەت دەمێ دبێژت:

حەد: گۆتنەکە دەلالەتێ ل سەر ڕاستییا تشتی ددەت، و ئەو دئێتە لێکدان (یان چێکرن) ب ڕێکا ب کارئینانا جنسێ تشتی یێ نێزیک و فەصلێ وی یێ نێزیک.

بەری نوکە مە د دانەنیاسینا جنسی دا گۆتبوو: ئەو کوللییەکە بۆ گەلەک تشتێن ژێکجودا د ڕاستییا خۆ دا دئێتە گۆتن، دەمێ پسیارا

ڕاستییا وان یا هەڤپشک ب (ئەو چنە؟) دئێتەکرن. و دبت تشتەک بۆ یێ د سەر خۆ دا نەوع بت، و بۆ یێ دبن خۆ دا جنس بت، وەکی: (حەیوان) بۆ (مرۆڤی) جنسە، بەلێ بۆ (لەشی) نەوعە، و ئەو جنسێ نێزیکتر بۆ نەوعی یێ کو چو جنسێن دی د ناڤبەرێ دا نەبن دبێژنێ: جنسێ نێزیک، ژ خۆ ئەگەر جنسەکێ دی د ناڤبەرێ دا هەبت ئەو دێ بتە جنسێ دویر، وەکی: د نموونەیا بۆری دا حەیوان جنسێ نێزیکە بۆ مرۆڤی، و لەش جنسێ دویرە؛ چونکی جنسەکێ دی کو حەیوانە دکەفتە د ناڤبەرا وی و مرۆڤی دا.

فەصل ژی ئەوێ مە د پێناسەیا وی دا گۆتی: ئەوە یێ د بەرسڤا وێ پسیارێ دا دئێتە گۆتن یا بۆ زانینا ڕاستییا تایبەتا تشتی دئێتەکرن. وەکی ئاخفتنکەر (ناطق) بۆ مرۆڤی؛ ژ بەر کو ئاخفتن ڕاستییا تایبەتا مرۆڤییە، یا وی ژ مەخلووقێن دی جودا دکەت، و ئەو فەصلێ نێزیکتر بت بۆ نەوعی، یەعنی: د ناڤبەرا وان دا چو فەصلێن دی نەبن، ژ خۆ ئەگەر فەصلەکێ دی د ناڤبەرا وی و نەوعی دا هەبت، ئەو دێ بتە فەصلێ دویر، وەکی: مرۆڤ نەوعە، و ناطق فەصلێ وی یێ نێزیکە، و حەسساس (هەستیار) فەصلێ دویرە؛ چونکی ناطق دکەفتە د ناڤبەرا وی و مرۆڤی دا.

پشتی ئەڤە بۆ مە ئاشکەرابووی دێ بێژین: ئەگەر تە تشتەک دا نیاسین (یەعنی: تەعریف کر) ب ڕێکا جنس و فەصلێ نێزیک، وەکی کو تو د تەعریفا مرۆڤی دا بێژی: حەیوانێ ناطقە، ئەڤ تەعریفە (حەددێ تاممە)، و ئەگەر تە ئەو ب ڕێکا جنسێ دویر و فەصلێ نێزیک تەعریف

کر، وەکی کو د تەعریفا مرۆڤی دا بێژی: لەشێ ناطقە، ئەڤە دێ بتە (حەددێ ناقص).

وَالرَّسْمُ التَامُّ وَهُوَ الَّذِي يَتَرَكَّبُ مِنْ جِنْسِ الشَّيءِ الْقَرِيبِ وَخوَاصِّهِ اللَّازِمَةِ لَهُ، كَالحَيَوَانِ الضَّاحِك فِي تَعْرِيّفِ الإِنْسَانِ، وَالرَّسْمُ النَّاقِصُ، وَهُوَ الَّذِيَ يَتَرَكَّبُ مِنْ عَرَضِيَّاتٍ تَخْتَصُّ جُمْلَتُهَا بِحَقِيقَةٍ وَاحِدَةٍ كَقَوْلِنَا فِي تَعْرِيفِ الإِنْسَانِ: إِنَّهُ مَاشٍ عَلَى قَدمَيْه، عَرِيضُ الأَظْفَارِ، بَادِي الْبَشَرَةِ، مُسْتَقِيمُ الْقَامَةِ، ضَحَّاك بِالطَبْعِ.

ئەگەر مرۆڤی تشتەک تەعریف کر، ب ڕێکا جنسێ وی یێ نێزیک، و خاصصەیێ وی یێ لازم، و بەری نوکە مە گۆتبوو: خاصصەیێ لازم ئەو لەفظا کوللیە یا نەکەڤتە د بن حەقیقەتا جوزئییاتێن خۆ ڤە، وەکی (ضاحک) ب نسبەت ئەفرادێن مرۆڤی، ئەڤە دبتە (ڕەسمێ تام)، وەکی ئەم د تەعریفا مرۆڤی دا بێژین: حەیوانێ ضاحکە.

و (ڕەسمێ ناقص) ئەوە مرۆڤ تشتەکی تەعریف بکەت ب ڕێکا گۆتنا هژمارەکا عەرەضان ئەگەر ئەو هەمی پێکڤە کۆم ببن ئەو دبنە ژ تایبەتمەندییێن ڕاستییەکا ب تنێ، وەکی ئەم د تەعریفا مرۆڤی دا بێژین: ئەوە یێ ل سەر هەردو پێیێن خۆ ب ڕێڤە دچت، نینۆکێن وی د پانن، چەرمێ ڕوییێ وی یێ ئاشکەرایە، بەژنا وی یا ڕاستە، ب تبیعەتێ خۆ دکەتە کەنی.. ئەڤان عەرەضان ئەگەر ئەم ئێک ئێکە

وەربگرین، ئەو ل نک هندەک حەیوانێن دی هەنە، بەلێ ئەگەر ئەو هەمی بگەهنە ئێک دێ تایبەت بن ب ڕاستییا مرۆڤی ب تنێ ڤە.

ب ڤێ چەندێ ئەم ژ مەسەلا (تەصەووراتان) خلاص دبین، و دێ دەست ب مەسەلا (تەصدیقاتان) کەین، و ئەوان (مەبدەء و مەقصەدێن) خۆ هەنە، مەبدەئێن تەصدیقاتان -وەکی بەری نوکە ژی مە گۆتی- دبێژنێ: (القضايا)، و مەقصەدێن تەصدیقاتان دبێژنێ: (القياس).

و نوکە دێ بەحسێ (قەضییێ) و ئەحکامێن وێ کەین.

القضايَا

ل دەسپێکێ دڤێت ئەم بزانین کانێ مەخسەد ب قـەضییێ د علمـێ مەنطـقی دا چییە؟ و بۆچی ئەو ژ (مەبدەئێن تەصدیقاتانە)؟

خودانێ مـەتنی دبێژت:

> الْقَضِيَّة: قَوْلٌ يَصِحُّ أَن يُقَالَ لِقَائِلِهِ إِنَّهُ صَادِقٌ فِيـه، أَوْ كَاذِبٌ.

یەعنی: قەضییە گۆتنەکە دورستە بۆ خودانێ وێ بێتە گۆتن کو ئـەو یێ ڕاستگۆیە، یان ژی یێ درەوینە. و ب ڕاستی ئەڤە ئەوە یا د ڕێزمـانێ دا دکەفتە بەرانبەر ڕستەیا خەبەری، چونکی د پێناسەیا ڕسـتەیا خـەبەری ژی دا (الجملة الخبرية) دئێتـە گۆتن: ئەو گۆتنە یا ئحتیمـالا ڕاست و درەوێ تێدا هەی، وەکی کو تو بێژی: زەید نڤیسـەرە. ئـەڤ گۆتنـە بـەلکی ڕاست بت، ئەگەر ئەو کەسێ ئـەم دبێژینـێ: زەیـد، د واقعـی دا مرۆڤـەکێ نڤیسەر بت، و بـەلکی ئـەو درەو بت، ئـەگـەر زەیـد د واقعی دا نڤیـسـەر نەبت. ل سـەر ڤـی بناخـەیی، و ژ بـەر کـو (قـەضییە) مرۆڤـی دگـەهیننتـە مەجهوولـەکێ (تەصدیقی)، ئەو دبتە ژ مەبدەئێن تەصدیقی.

پشتی ڤێ چەندێ، قـەضـیـیـە -وەکی دێ بـۆ مـە دیار بت- ئێـک ژ دویانە:

وَهِيَ إِمَّا حَمْلِيّـةٌ كَقَوْلِنَـا: زَيْـدٌ كَاتِـبٌ، وإِمَّـا شَرْطِيَّـةٌ مُتَّصِلَةٌ كَقَوْلِنَا إِنْ كَانَت الشَّمْسُ طَالِعَةً فالنَّهَارُ مَوْجُودٌ، وَإِمَّا شَرْطِيّةٌ مُنْفَصِلَةٌ كَقَوْلنَا: الْعَدَدُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ زَوْجـاً أَوْ فَرْداً.

قەضییە ل سەر دو پشكان دئێتە لێكڤەكرن:

یا ئێكێ: (قەضییا حەملی) و د دانەنیاسینا وێ دا دئێتە گۆتن: ئەو قەضییەیە یا حوكم تێدا ب دانا تشتەكی بۆ تشتەكێ دی، یان ستاندنا تشتەكی ژ تشتەكێ دی دئێتەدان.

و وەكی ژ دانەنیاسینێ دئێتە زانین، قەضییا حەملی ژی دو پشكە: ئەگەر ئەم حوكمی ب دانا تشتەكی بۆ تشتەكێ دی بدەین، ئەڤە دبتە حەملییا موجبە، وەكی كو بێژین: زەید نڤیسەرە، ژ خۆ ئەگەر مە حوكم ب ستاندنا نڤیسەرییێ ژ زەیدی دا و گۆت: زەید نە نڤیسەرە. ئەڤە دبتە حەملییا سالیبە.

یا دویێ: (قەضییا شەرطی) و وەكی ژ ناڤی ئاشكەرا ئەڤە ئەو قەضییەیە یا حوكم تێدا ب هەبوون یان نەبوونا نسبەیەكێ د ناڤبەرا قەضییەكێ و قەضییەكا دی دا دئێتەدان.

و ئەڤە ژی دو پشكە: (شەرطییا موتتەصیلە) و (شەرطییا مونفەصیلە)، یا موتتەصیلە -وەكی ژ وێ نموونەیێ دئێتە وەرگرتن یا د مەتنی دا- ئەوە: حوكم تێدا ب هەبوون یان نەبوونا گەهشتنێ

(ئتتـصالىَ) د ناڤبـەرا دو قـەضـييان دا بێتـەدان، وەكـى: (إذا كانـت الشمس طالعة) ئەگەر ڕۆژ هەلات، و ئـەڤـە قـەضـييا ئێكێيـە (فالنهار موجود) هنگى دەم ڕۆژە، ئەڤە ئەوە يا حوكم تێدا ب هەبوونىَ دئێتـەدان، يـەعنـى: يا موجيبـەيـە، يا ساليبه وەكى ئـەم بێـژين: (لـيس إن كانـت الشمس طالعة) نە ئەگەر ڕۆژ يا دەركەفتى بت (فالليل موجود) هنگى دنيا شەڤە.

و شەرطييا مونفەصيله ئەوە يا حوكم تێدا ب هەبوون يان نـەبوونا ژێكڤەبوونىَ (ئنفيصالىَ) د ناڤبـەرا دو قـەضـييان دا بێتـەدان. وەكى ئـەم بێژين: (العدد إما أن يكون زوجا) و ئـەڤـە قـەضـييا ئێكێيـە، يـەعنـى: هژمار يان جۆتە، (وإما فرد) يان كتە، و ئەڤە قەضييا دوييێيە، و مـەعنا ڤىَ ئەوە ئەگەر مە حوكم ل سەر هژمارىَ دا كو ئەو جۆتە، ئەڤە دبتە حوكم كو چىَ نابت ئەو كت بت؛ چونكى كت و جۆت پێكڤە كۆم نابن.

و قەضييا شەرطى يا ساليبه، وەكى ئـەم بێژين: (لـيس كلما دق الجرس) نە هەر جارەكا زەنگل هاتەلێدان (فقد حان وقت الدرس) ئـەو دەمـىَ دەرسـىَ هـات، د ڤـىَ قـەضـيـيـىَ دا حوكم ب نەبوونا ئنفيـصالىَ د ناڤبەرا (لێدانا زەنگلىَ) و (هاتنا دەمـىَ دەرسىَ) دئێتـەدان، مـەعنا: جودابوون و ئنفيصال د ناڤبەرا مەفهوومىَ (لێدانا زەنگلىَ) و مەفهوومىَ (هاتنا دەمىَ دەرسىَ) دا نينە؛ چونكى دبت زەنگل بێتەلێدان و دەمـىَ دەرسىَ دەست پىَ نەكەت.

ب ڤىَ چەندى مەعنايا (شەرطييەتىَ) د قـەضـييا موتتـەصيله دا مەعنايەكا حەقيقييە، و د قەضييا مونفەصيله دا يا مەجازييە.

پشتی دیارکرنا هەردو پشکێن قەضییێ، دێ بەحسێ پرت و ئەجزائێن وێ کەین:

وَالْجُزْءُ الأَوَّلُ منَ الحمْليَّة يُسَمَّى مَوضُوعاً، وَالثَّانِي مَحْمُولاً، وَالْجُزْءُ الأَوَّلُ مِن الشَّرْطِيَّةِ يُسَمَّى مُقَدَّماً، وَالثَّانِي تَالياً.

هەر قەضییەکا هەبت، چ یا حەملی بت یان یا شەرطی بت، ژ دو پرتان پێک دئێت، بەلێ ناڤێن هەردو پرتێن قەضییا حەملی ژ ناڤێن هەردو پرتێن قەضییا شەرطی دجودانە.

قەضییا حەملی: وەکی مە گۆتی: (زەید نڤیسەرە)، زەید پرتا ئێکێیە، و نڤیسەرە پرتا دوییێیە، پرتا ئێکێ دبێژنێ: (مەوضووع) یەعنی: دانایی، و یا دویێ دبێژنێ: (مەحموول) بارکری؛ چونکی ئەم مەفهوومێ (زەید)ی ددانین، و مەفهوومێ (نڤیسەر) ل سەر باردکەین.

قەضییا شەرطی: وەکی مە گۆتی: (هژمار یان جۆتە یان کتە)، هژمار یان جۆتە پرتا ئێکێیە، و یان کتە پرتا دوییێیە، پرتا ئێکێ دبێژنێ: (موقەددەم) پێشخستی، و یێ دویێ دبێژنێ: (تالی) یەعنی: ئەوێ د دویڤ دا دئێت.

وَالْقَضِيَّةُ إِمَّا مُوجَبَةٌ كَقَوْلِنَا زَيْدٌ كَاتِبٌ، وَإِمَّا سَالِبَةٌ كَقَوْلِنَا زَيْدٌ لَيْسَ بِكَاتِبٍ.

قەضییا حەملی و یا شەرطی ژی، یان موجیبەیە یان سالیبەیە، و ئەڤە بەری نوکە مە ئاشکەرا کر دەمێ مە بەحسێ هەردو پشکێن قەضییێ کری، لەو پێتڤی ناکەت دوبارە بکەین.

وَكُلٌّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا إِمَّا مَخْصُوصَةٌ كَمَا ذَكَرْنَا، وَإِمَّا كُلِّيَّـةٌ مُسَوَّرَةٌ كَقَولنَا كُلُّ إِنْسَانٍ كَاتِبٌ، وَلا شَيْءَ مِنَ الإِنْـسَانِ بِكاتبٍ، وَإِمَّـا جُزئِيَّـةٌ مُـسَوَّرَةٌ كَقَوْلنَـا بَعْـضُ الإِنْـسَانِ كاتِبٌ، وَبَعْضُ الإِنْسَانِ لَيْسَ بِكَاتِبٍ.

ئەو هەردو قەضییە یێن بەحس ژێ هاتییەکرن کو قەضییا موجیبە و سالیبەنە، دبنە ئەڤ پشکە:

١- قەضییا تایبەت (یا مەخصووص) و کەسایەتی، و ئەڤە ئەوە یا (مەوضووعێ) وێ کەسەکێ تایبەت بت، وەکی: زەید نڤیسەرە، بۆ قەضییا موجیبە، یان: زەید نە نڤیسەرە، بۆ یا سالیبە.

٢- قەضییا دۆرپێچکری (مەحصوور) یان (موسەووەر) شویرهەکری و ئەڤە ئەو قەضییەیە یا (مەوضووع) تێدا کەسەکێ تایبەت نەبت بەلکی تشتەکێ گشتی و کوللی بت.

و ئەڤ قەضییە دبتە دو چەق:

- ئەگەر حوکم تێدا ل سەر ئەفرادێن (مەوضووعێ) وێ یێن مەحصوور بێتەدان، و ئەو ئەفراد (کوللی) بن، دبێژنێ: (کوللییا

موسەووەر) وەكى بێژین: (كل إنسان كاتب) یەعنی: ئەم حوكمی ب نڤیسەرییێ ل سەر هەمی ئەفرادێن ئینسانی (كو مەوضووعە) ددەین. ئەڤە بۆ یا موجیبە، و بۆ یا سالیبە وەكی بێژین: (لا شیء من الإنسان بكاتب). و شویرهە د ڤان هەردو نموونەیان دا (كل) و (لاشیء)ە.

- و ئەگەر حوكم تێدا ل سەر ئەفرادێن (مەوضووعێ) وێ یێن مەحصوور بێتەدان، و ئەو ئەفراد (جوزئی) بن، دبێژنێ: (جوزئییا موسەووەر) وەكی بێژین: (بعض الإنسان كاتب) بۆ یا موجیبە، و بۆ یا سالیبە: (بعض الإنسان لیس بكاتب).

وَإِمَّا أَنْ لا يَكُونَ كَذلِك، وَ تُسَمَّى مُهْمَلَةً كَقَوْلنَا الإِنْسَانُ كَاتِبٌ والإِنْسَانُ لَيْسَ بِكَاتِبٍ.

و دبت قەضییا موجیبە و یا سالیبە، یا وەسا نەبت، یەعنی: نە یا (مەخصووص) بت و نە یا (مەحصوور) بت، و هنگی ئەو دبتە پشكا سێیێ، ئەوا دبێژنێ:

٣- قەضییا (موهمەلە)؛ چونكی كەممییەتا ئەفرادێن مەوضووعی یێن حوكم ل سەر دئێتەدان یا دەسنیشانكری نینە، وەكی ئەم بێژین: (الإنسان كاتب) بۆ یا موجیبە، و (الإنسان لیس بكاتب) بۆ یا سالیبە. ئەڤە ئەگەر ئەم ئەلیف ولاما (الإنسان) حسێب نەكەین یا ئستغراقێیە.

ئەڤە پشكێن قەضییا حەملی بوون، پشتی ئەو ب دووماهی ئینااین، بۆ مە بەحسێ پشكێن قەضییا شەرطی كر و گۆت:

والمُتَصِلَة إِمَّا لُزُومِيّةٌ كَقَولنَا: إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةً فالنَّهَارُ مَوْجُود، وَإِمَّا اتفَاقِيّةٌ كَقَوْلنَا: إِن كَانَ الإِنْسَانُ نَاطِقاً فَالْحِمَارُ ناهِقٌ.

بەری نوکە مە گۆتبوو: قەضییا شەرطی ل سەر دو پشکان دئێتە لێکڤەکرن: (شەرطییا موتتەصیلە) و (شەرطییا مونفەصیلە)، و موتتەصیلە ئەوە یا حوکم تێدا ب هەبوون یان نەبوونا گەهشتنێ (ئتتصالێ) د ناڤبەرا دو قەضییان دا بێتەدان، و شەرطییا مونفەصیلە ئەوە یا حوکم تێدا ب هەبوون یان نەبوونا ژێکڤەبوونێ (ئنفیصالێ) د ناڤبەرا دو قەضییان دا بێتەدان.

ل ڤێرێ بۆ مە ئاشکەرا دکەت کو قەضییا شەرطی یا موتتەصیلە ل سەر دو پشکان دئێتە لێکڤەکرن:

١- موتتەصلەیا لزوومی، و ئەڤە ئەو قەضییەیە یا ئتیصصالەکا ژ ڕاستی د ناڤبەرا (موقەددەم) و (تالییێ) وێ دا هەبت، ب ڕەنگەکێ وەسا کو ئێک ژ وان ئەگەر (عللەت) بت بۆ یێ دی، یان هەردو ئەگەر بن بۆ ئێک تشتی، وەکی: (إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود) و ئاشکەرایە کو هەلاتنا ڕۆژێ ئەگەرا نەمانا شەڤی و هاتنا ڕۆژێیە.

٢- موتتەصلەیا ئتتیفاقی، و ئەڤە ئەوە یا ئتتیصالەکا ژ ڕاستی د ناڤبەرا (موقەددەم) و (تالییێ) وێ دا نەبت، وەکی: (إذا كان الإنسان ناطقا فالحمار ناهق)، و ئاشکەرایە کو ناطقییا مرۆڤی چو پەیوەندی ب ناهقییا کەری ڤە نینە.

وَالْمُنْفَصِلَةُ إِمَّا حَقِيقِيَّةٌ كَقَوْلِنَا: الْعَدَدُ إِمَّا زَوْجٌ وإِمَّا فَرْدٌ، وَهِيَ إِمَّا مَانِعَةُّ الجَمْعِ وَالخُلُوِّ مَعاً كَمَا ذَكَرْنَا، وَإمَّا مَانِعَةُ الجَمْعِ فّقَطْ كَقَوْلِنَا: هذَا الشَّيْءُ إِمَّا أَنْ يَكْونَ شَجَراً أَوْ حَجَراً، وَإِمَّا مَانعَةُ الْخلُوِّ فَقطْ كَقَوْلِنَا: زيْدٌ إِمَّا أَنْ يَكُونَ فِيْ البَحرِ، وإِمَّا أَنْ لاَ يَغْرَقَ.

و قەضييا شەرطى يا مونفەصيله ل سەر سێ پشكان دئێته لێكڤەكرن، ئەو ژى ئەڤەنە:

١- مونفەصيلەيا حەقيقى: وەكى ئەم بێژين: (العدد إما زوج أو فرد) هژمار يان جۆته يان كته، ل ڤێرێ يا ڕاست و دورست نينه (جۆت و كت) پێكڤه د ئێک هژمارێ دا كۆم ببن، و چێ نابت ئەو هەردو پێكڤه د هژمارەكێ دا نەبن، ئەڤه ب نسبەت قەضييا موجيبه، و نموونەيێ ساليبه وەكى ئەم بێژين: (ليس إما أن يكون الحيوان ناطقا و إما أن يكون قابلا للتعلم) حەيوان نه يان دێ يێ ناطق بت يان دێ قابلى فێربوونێ بت؛ (ناطق، و قابل التعلم) هەردو ل نک مرۆڤى كۆم دبن، و هەردو ل نک هەسپى ڕادبن.

مەعنا: قەضييا مونفەصيلەيا حەقيقى ئەوە يا حوكم د موجيبەيا وێ دا ب چێ نەبوونا كۆمبوونا هەردو طەرەفان پێكڤه و ڕابوونا وان پێكڤه دئێتەدان. بەلێ د ساليبەيا وێ دا حوكم ب چێبوونا ڤێ چەندێ دئێتەدان. ژ بەر ڤێ چەندێ دبێژنه مونفەصيلەيا حەقيقى: (مانعة الجمع والخلو

معا) یەعنی: هەردو طـەرەفێن وێ نە پێکڤە کۆم دبن، و نە پێکڤە ڕادبن، وەکی بۆ مە ژ نموونەیێ یا موجیبە ئاشکەرا بـووی، و ئنفیـصالا ڕاست و دورست ئەڤەیە.

٢- مونفەصیلەیا (مانعة الجمع) ب تنـێ، و ئـەڤـە ئـەوە یا حوکم د موجیبـەیـا وێ دا ب چـێ نـەبوونـا کۆمبوونـا هـەردو طـەرەفـان پێکڤـە دئێتەدان، بەلێ چێ دبت هەردو پێکڤە ڕابن. و د سالیبەیـا وێ دا حوکم ب چێبوونا کۆمبوونا هـەردو طـەرەفـان پێکڤـە دئێتـەدان بـەلـێ چێ نابت هەردو پێکڤە ڕابن.

نموونەیێ یا موجیبە: (هذا الشیء إما شجر أو حجر) ئـەڤ تـشتە یان دارە یان بەرە.. چێ نابت تشتەک دار و بـەر بت پێکڤـە، بـەلـێ چێ دبت تشتەک نە دار بت نە بەر.

نموونەیێ یا سالیبە: (لیس البتة أن یکون هذا الشیء لا شجرا أو لا حجرا) ئەڤ تشتە نە هەردەم نەدارە یان نەبەرە.. چێ دبت تـشتەک نـە دار بت و نە بەر بت، بەلێ ئەگەر تـشتەک نـە نـەدار بت و نـە نـەبـەر بت پێکڤە مەعنا دڤێت ئەو تشت دار و بەر بت پێکڤە، و ئەڤە مومکن نینە!

٣- مونفەصیلەیا (مـانـعـة الخلو) ب تنێ، و ئـەڤـە ئـەوە یا حوکم د موجیبـەیـا وێ دا ب چـێ نـەبوونـا ڕابوونـا هـەردو طـەرەفـان پێکڤـە دئێتەدان، بەلـێ چـێ دبـت هـەردو پێکڤـە کـۆم ببن. و د سـالـیبەیا وێ دا حوکم ب چێ نەبوونا کۆمبوونا هەردو طـەرەفان پێکڤە دئێتـەدان بەلێ چـێ دبت هەردو پێکڤە ڕابن.

نموونـەیا یا موجیبـە: (زیـد إمـا أن یكـون فـی البحـر وإمـا أن لا یغـرق) یـەعنـی: زەیـد یـان دێ دەریـایێ دا بـت یـان ناخـەنـدقت، د ڤـێ قەضییێ دا مە حوكم ل سەر هندێ دا كو چێ نابت زەید نـە د دەریـایێ دا بت و بخەندقت، بەلێ چێ دبت ئەو د دەریایێ دا بت و نەخەندقت.

نموونەیا یا سالیبە: (لیس ألبتـة زید إمـا أن لا یكـون فـی البحـر وإما أن یغرق) یەعنی: نە هـەردەم زەیـد یـان د دەریـایێ دا نابت یـان دێ خەندقت. چونكی چێ نابت زەید نە د دەریایێ دا بت و بخەنـدقت، بـەلـێ چێ دبت ئەو د دەریایێ دا بت و نەخەندقت.

وَقَدْ تَكُونُ الْمُنْفَصِلاتُ ذَوَاتِ أَجْزَاءٍ كَقَوْلِنَا: الْعَدَدُ إِمَّا زَائِدٌ أَوْ نَاقِصٌ أَوْ مُسَاوٍ.

و دبت ئەڤ هەر سێ ڕەنگێن قەضییا مونفەصیلە: یا حـەقیقـی، و یا (مانعة الجمع)، و یا (مانعة الخلو)، ژ دو پرتان (طـەرەفـان) پێـك بێت، وەكی د گەل مە بۆری د نموونەیان دا، و دبت ئەو ژ سێ پرتـان یـان پتـر ژی پێـك بێـت، وەكـی ئـەم بێـژین: (العـدد إمـا زائـد أو نـاقص أو مساو) هژمار یان یا زێدەیە یان یا كێمە یان یا یەكسانە.

ل ڤێرێ ئەم ژ قەضییێ و پشكێن وێ خلاص دبین، لەو دێ دەست ب ئەحكامێن قەضییێ كەین.

الاسْتِدْلالُ

بەری ئەم بەحسێ (تەناقوضێ) بکەین کو ئێک ژ ڕێکێن خواستنا دەلیلییە ئەوا ب عەرەبی دبێژنێ: (ئستدلال)، مە دڤێت بدەینە زانین کو خواستنا دەلیلی یان ئستدلال، ئەوە ئەم دەلیلی بۆ وی تشتی بدانین و بنەجھ بکەین یێ کو مە دڤێت بگەهینێ.

و ئستدلال ب ڕەنگەکێ گشتی ل سەر دو پشکان دئێتە لێکڤەکرن:

١- ئستدلالا نە یا ئێکسەر و ئەڤە ب هندێ دبت کو حەتا ئەم بشێین وی تشتی بنەجھ بکەین یێ مە دڤێت بگەهینێ، ئەم ڕابن دەلیلەکی ل سەر مولازمێ وی بینین، نە کو وی ب خۆ. و ئەڤە ب سێ ڕێکان چێ دبت، ئەو ژی ئەڤەنە: ب (تەناقوضێ)، و ب (عەکسێ موستەوی)، و ب (عەکسێ نەقیضی).

٢- ئستدلالا ئێکسەر، و ئەڤە ب هندێ دبت کو هەما ئەم دەلیلی ل سەر وی تشتی ب خۆ بینین یێ مە دڤێت بنەجھ بکەین، و ئەڤە ژی ب سێ ڕێکان چێ دبت، ئەو ژی ئەڤەنە: ب (قیاسێ)، و ب (ئستقرائێ) و ب (تەمثیلێ).

و وەکی ئەم دبینین (تەناقوض) ڕێکەکە ژ ڕێکێن ئستدلالێ، یەعنی ئەو د گەل قیاسێ و ڕێکێن دی یێن ئستدلالێ ژ (مەقصەدێن تەصدیقاتانە).

التَّنَاقُضُ

هُوَ اخْتِلاَفُ القَضِيَّتَيْن بِالإِيجَابِ وَالسَّلْبِ بِحَيْثُ يَقْتَضِي لِذَاتِهِ أَنْ تَكُونَ إِحْدَاهُمَا صَادِقَةً وَالأُخْرَى كاذِبةٌ. كَقَوْلِنَا زَيْدٌ كَاتِبٌ، زَيْدٌ لَيْسَ بِكَاتِبٍ.

د دانەنیاسینا (تەناقوضێ) دا خودانێ مەتنی دبێژت: تەناقوض ئەوە دو قەضییە ژ لایێ موجبی و سالبییێ ڤە ژێک جودا بن، جودابوونەکا وەسا کو ئەو خۆ ب خۆ هندێ بخوازت کو ئێک ژ هەردو قەضییا ڕاست بت و یا دی درەو بت، وەکی ئەم بێژین: (زەید نڤیسەرە) و (زەید نە نڤیسەرە). بەلێ حەتا ئەڤ (تەناقوضە) ب جه بێت، و دورست دەرکەڤت، هندەک شەرت هەنە دڤێت پەیدا ببن:

وَلاَ يَتَحَقَّقُ ذلِك إلاَّ بَعْدَ اتِّفَاقِهِمَا فِي المَوْضُوعِ وَالمَحْمُولِ والزمَانِ وَالمكانِ وَالإِضَافَةِ وَالقُوَّةِ وِالْفِعْلِ وَالجُزْءِ وَالكُلِّ وَالشَّرطِ. نَحوُ زَيْدٌ كَاتِبٌ، زَيْدٌ لَيسَ بِكَاتِبٍ.

یەعنی: ئەڤ (تەناقوضە) ب جه نائێت حەتا ئەو هەردو قەضییە د هندەک تشتان دا دڕێککەفتی (موتتەفق) بن، و د هندەک تشتان دا

د ژێکجودا (موختەلف) بن، و ل ڤێرێ ئەو وان تشتان بۆ مە دیار دکەت یێن کو دڤێت هەردو قەضییە تێدا درێککەفتی بن، ئەو ژی ئەڤەنە:

د مەوضووعی دا کو پرتا ئێکێ یا قەضیییێیە، و د مەحموولی دا کو پرتا دویێ یا قەضیییێیە، و د دەمی دا، و د جهی دا، و د پالدان و ئیضافێ دا، و د (قووەت و فعلێ) دا، و مەخسەد ب قووەتێ قابلییەتە کو شیانا تشتییە، و فعل کارێ نوکەیە، و د کوللی و جوزئی دا، و د شەرتی دا. و نموونەیێ ئەڤ هەمی شەرتە تێدا هەین ئەو بوو یێ بۆری: زەید نڤیسەرە، و زەید نە نڤیسەرە.

ئەڤە ئەو تشت بوون یێن لازمە هەردو قەضییە تێدا درێککەفتی و موتتەفق بن، و هندەک تشت هەنە دڤێت ئەو تێدا دژێکجودا و موختەلف بن:

فَنَقيضُ المُوجَبَةِ الْكُلِّيَّةِ إِنَّمَا هِيَ السَّالبَةُ الجُزْئِيَّةُ كَقَوْلِنَا: كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ، وَبَعْضُ الإِنْسَانِ لَيْسَ بِحَيَوَانٍ، وَنَقِيضُ السالِبَةِ الْكُلِّيَّةِ إِنَّمَا هِيَ المُوجَبَةُ الجُزْئِيَّةُ كَقَوْلِنَا: لاَ شَيْءَ مِنَ الإِنْسَانِ بِحَيَوَانٍ، وَبَعْضُ الإِنْسَانِ حَيَوَانٌ.

مە گۆت: ئەڤە شەرتەکێ دییە ژ شەرتێن دورستییا تەناقوضێ، ئەو ژی جودابوونا د (کەممییەت و کەیفییەتێ) دایە، د ناڤبەرا هەردو قەضییان دا. دبێژت: نەقیضێ قەضییا کوللییا موجیبە قەضییا جوزئییا سالیبەیە، وەکی بێژین: هەمی مرۆڤ حەیوانن، و هندەک مرۆڤ نە

حەیوانن. و نـەقیـضـێ قـەضییا کـوللییا سـالیبە جوزئییا موجیبـەیـە، وەکی: چو ژ مرۆڤان حەیوان نینە، و هندەک ژ مرۆڤان حەیوانن.

وَالَمحْـصُورَتَانِ لاَ يَتحقَّـقُ التَّنَـاقُضُ بَيـنَهُما إلاَّ بَعْـدَ اخْتلافِهِمَا فِي الكَمِّيَّةِ لأَنَّ الْكُلِّيَّتَيْن قدْ تَكْذِبَانِ كَقَوْلِنَا: كُلُّ إِنْسَانٍ كَاتِبٌ، وَلاَ شَيْءِ مِنَ الإنْسَانِ بِكَاتِبٍ، وَالجُـزئِيَّتَيْنِ قَدْ تَصْدُقَانِ كَقَوْلِنـا: بَعْـضُ الإِنْـسَانِ كَاتِـبٌ، وَبَعْـضُ الإِنْسَانِ لَيْسَ بِكَاتِبٍ.

ئەگەر هەردو قەضییە دمـەحصوور بن، تـەناقوض د ناڤبـەرا وان دا چێ نابت ئەگەر ئەو هەردو د کەممییەتێ دا دژێک جودا نەبن، و قەضییا مەحصوور ئەوە یا مەوضووع تێدا کوللی بت و حوکم ل سەر مصداقان (ئەفرادان) بێتەدان، د گەل حەصرکرنا وان مصداقان چ هەمی بن چ ژێ هندەک بن، وەکی ئەم بێژین:

(کل نفس ذائقة الموت) هەر نەفسەکا هەبت دێ تام کـەتـە مرنـێ، ئەڤە کوللییا موجیبەیە.

(لا شیء من الکسل نافع) چو تـەنبەلـی یا ب مفا نینـە، ئـەڤە کوللییا سالیبەیە.

(بعض المدارس دینیة) هندەک مەدرەسە یێن دینینە، ئەڤە جوزئییا موجیبەیە.

(بعض الطلاب ليسوا مجتهدين) هندەک شاگردە نە دزیرەکن، ئەڤە جوزئییا سالیبەیە.

ئەگەر مە ڤیا دەلیلێ (تەناقوضێ) ل سەر قەضییا مەحصوور بینین، دڤێت هەردو قەضییە د کەمییەتێ دا (یەعنی: ژ لایێ کوللی و جوزئی) دژێک جودا بن، ئەگەر ئێک یا کوللی بت دڤێت یا دی جوزئی بت، چونکی ئەگەر هەردو قەضییە دکوللی بن، دبت ئەو درەو دەرکەڤت، وەکی بێژین: (کل إنسان کاتب) هەمی مرۆڤ نڤیسەرن، و (لا شيء من الإنسان بکاتب) چو ژ مرۆڤان نڤیسەر نینن. بەلێ ئەگەر قەضییە هەردو د جوزئی بن دبت ئەو ڕاست دەرکەڤن، وەکی: (بعض الإنسان کاتب) هندەک مرۆڤ نڤیسەرن، و (بعض الإنسان لیس بکاتب) هندەک مرۆڤ نە نڤیسەرن.

لەو یا دورست ئەوە هەردو قەضییە د کەمییەتێ دا ژێک جودا بن، وەکی: هەمی مرۆڤ حەیوانن، هندەک مرۆڤ نەحەیوانن.

و وەکی ئەم د نموونەیا بۆری دا دبینین، ژ بلی جودابوونا د کەممییەتێ دا، جودابوون د کەیفییەتێ دا ژی یەعنی: د موجبی و سالبییێ دا هەیە.

و بۆ چاوانییا چێکرن و ئینانا دەلیلی ب ڕێکا (تەناقوضێ) دێ بێژین: ئەگەر مە ڤیا ڕاستی یان درەوینییا قەضییەکێ ب ڕەنگەکێ نە یێ ئێکسەر بنەجهـ بکەین، دێ ڕابین نەقیضێ وێ قەضییێ ئینین و ڕاستی یان درەوینییا وێ بنەجهـ کەین، دا ب وێ چەندێ قەضییا مە یا ئەصلی

بنەجھ ببت، وەکی: ئـەگـەر مـە ڤـیا ئـیسبات بکـەیـن کـو (هـەمـی مـرۆڤ حەیوانن) دێ ئێین نەقیـضێ ڤـێ قـەضـییێ ئینـین کـو ئـەڤـەیـە: (هنـدەک مرۆڤ نە حەیوانن) پاشی دێ درەوینییا ڤێ قـەضـییێ ئیسبات کـەیـن، و ئەگەر مە درەوینییا وێ ئیسبات کر و بۆ مە ئاشکەرا بوو کو درەوە و چێ نابـت هنـدەک مـرۆڤ هـەبـن حـەیـوان نـەبـن، هنگی دێ ڕاستییا قـەضـییا (هەمی مرۆڤ حەیوانن) بۆ مە ئاشکەرا بت، ژ بەر کو قاعیـدەیـێ گشتی دبێژت: (چێ نابت هەردو نەقیض پێکڤە ڕاست بن یان هەردو پێکڤە درەو بن).

العَكْسُ

(عەکس) وەکی ژ ناڤی ئاشکەرا ڤاژیکرنا قەضییێیە، ب ڕەنگەکێ وەسا هـەردو طـەرەف تێدا بێنە لێـک ڤـاژیکرن، یـەعنـی: مـەوضـووعێ قەضییا ئێکێ ببتـە مـەحمـوولـێ قـەضـییا دویـێ، و مـەحمـوولـێ قـەضـییا ئێکێ ببتە مەوضوعێ قەضییا دوییێ، و قەضییا ئێکێ بناخە و ئەصلە، و قەضییا دوییێ عەکسە.

و دەمێ ئەم قەضییەکێ عەکس دکەین، یان کەیفییەتا وێ (مووجبی و سالبییا وێ) دێ وەکی وێ هێلین، یان ژ دێ وێ ژی ڤاژی کەین:

ئەگەر مە ئەو وەکی وێ هێلا دبێژنێ: (العکس المستوی)، وەکـی ئەم بێژین: هەمی مرۆڤ حەیوانن، و هندەک حەیوان مرۆڤن.

و ئەگەر مە ئەو ژی ڤاژی کر دبێژنێ: (عكس النقيض)، وەکی ئەم بێژین: هەمی مرۆڤ حەیوانن، و هەمی نە مرۆڤ نە حەیوانن.

خودانێ مەتنی دبێژت:

العَكْسُ: هُوَ أَنْ يُصَيَّرَ المَوْضُوعُ مَحْمُولاً، والمَحْمُولُ مَوضُوعاً مَعَ بَقَاءِ السَّلْبِ وَالإِيجَابِ بِحَالِهِ، وَالتَصْدِيقِ وَالتكْذِيبِ بِحَالِهِ.

و ئەڤە پێناسەیا (عەکسێ موستەوییە) چونکی د عەکسا موستەوی دا مەوضووعێ قەضییا ئێکێ دبتە مەحمولێ قەضییا دویێ، و مەحمولێ قەضییا ئێکێ دبتە مەوضووعێ قەضییا دویێ، ب شەرتەکی کو مووجبی و سالبییا وێ هەر وەسا ڕاستگۆیی و درەوینییا وێ وەکی خۆ بمینت، وەکی مە بەری نوکە نموونە ل سەر ئینای. و پشتی پێناسەیا عەکسێ موستەوی بۆ مە ئاشکەرا بووی، مە دڤێت بزانین کانێ ئەنجامێ ڤێ عەکسێ چ چێ دبت و چ چێ نابت، و گۆت:

وَالمُوجَبَةُ الْكُلِّيَّةُ لاَ تَنْعَكِسُ كُلِّيَّةً إِذْ يَصْدُقُ قَوْلُنَا: كُلُّ إِنْسَانٍ حَيْوَانٌ، وَلاَ يَصْدُقُ كُلُّ حَيَوَانٍ إِنْسَانٌ بَلْ تَنْعَكِسُ جُزْئِيَّةً لأَنَّنا إِذَا قُلْنَا: كُلُّ إِنْسَانٍ حَيَوَانٌ، يَصْدُقُ بَعْضُ الحَيَوَانِ إِنْسَانٌ، فَإِنَّا نَجِدُ شَيْئاً مَوْصُوفاً بالإِنْسَانِ وَالحَيَوَانِ فَيَكُونُ بَعْضُ الحَيَوَانِ إِنْسَاناً.

قەضییا موجیبە یا کوللی، وەکی: هەمی مرۆڤ حەیوانن، دەمێ ئەم عەکس بکەین چێ نابت کوللی بمینت، یەعنی: چێ نابت ئەم بێژین: هەمی حەیوان مرۆڤن؛ چونکی هندەک حەیوان هەنە نە مرۆڤن، بەلکی یا دورست ئەوە ئەم وێ بکەینە جوزئی، و بێژین: هندەک حەیوان مرۆڤن.

وَالْمُوجَبَةُ الجُزئِيَّةُ أَيْضاً تَنْعَكِسُ جُزئِيَّةً بِهذِهِ الحُجَّةِ.

ل سەر بناخەیێ بۆری، قەضییا موجیبە یا جوزئی دەمێ ئەم عەکس دکەین وەکی: هندەک حەیوان مرۆڤن، دڤێت جوزئی بمینت، و نەبتە کوللی، دا درەو دەرنەکەڤت، یەعنی: دڤێت بێژین: هندەک مرۆڤ حەیوانن. ئەگەر نە.. دڤێت نەقیضێ وێ یێ دورست بت، و بێژین: چو مرۆڤ حەیوان نینن، و ئەگەر ئەڤە قەضییەکا دورست بت دڤێت عەکسێ وێ ژی یێ دورست بت، و بێژین: چو حەیوان مرۆڤ نینن، و ئەڤە یا دورست نینە؛ چونکی قەضییا ئەصلی دبێژت: هندەک حەیوان مرۆڤن.

وَالسَّالِبَةُ الْكُلِّيَّةُ تَنْعَكِسُ سَالِبَةً كُلِّيَّةً، وَذلِك بيِّنٌ بِنَفْسِهِ لأَنَّهُ إِذَا صَدَقَ لاَ شَيْءَ مِنَ الإِنْسَانِ بِحجَرٍ، صَدَقَ لاَ شَيْءَ مِنَ الحَجَرِ بِإِنْسَانٍ.

و قەضییا سالیبە یا کوللی ئەگەر ئەم عەکس بکەین، دڤێت بمینت سالیبەیا کوللی، وەکی: چو بەر نە مرۆڤن، دبتە: چو مرۆڤ نە بەرن. ئەگەر نە.. دڤێت بێژین: هندەک مرۆڤ نە بەرن، مەعنا: هندەک مرۆڤ بەرن. و ئەڤە یا دورست نینە.

وَالسَالِبَةُ الجُزئيةُ لاَ عَكْسَ لَهَا لُزُوماً، فَإِنَّـهُ يَـصْدُقُ بَعْضُ الحَيَوَانِ لَيْسَ بِإِنْسَانٍ، وَلاَ يَصْدُقُ عَكسُهُ.

قەضييا سالیبە یا جوزئی عەکس نابت، چونکی هندەک جاران ئەو دەردکەڤت درەو، وەکی دەمێ مەوضووع د قەضییا سالیبە یا جوزئی دا عامتر بت ژ مەحموولی، بۆ نموونە: هندەک حەیوان نە مرۆڤن، ئەگەر ئەم عەکس بکەین دڤێت بێژین: چو مرۆڤ حەیوان نینن، یان: هندەک مرۆڤ نە حەیوانن.. و ئەڤە درەوە، و شەرتێ عەکسێ ئەوە قەضییە ڕاست بمینت و نەبتە درەو.

چاوا ئەم ئستدلالێ ب عەکسێ دکەین؟

ئەگەر قەضییەک هەبت تە بڤێت ب دەلیلەکێ نە موباشر (بۆ نموونە: ب عەکسێ) ئیسبات بکەی، وەکی بێژین: هەمی مرۆڤ حەیوانن، دێ ڕابی وێ قەضییێ عەکس کەی، مەوضووعی کەیە مەحموول و مەحموولی کەیە مەوضووع، ب وی تەرزێ مە ئاشکەرا کری، یەعنی: دێ بێژی: هندەک حەیوان مرۆڤن، پاشی دێ دەلیلی ل سەر ڤێ قەضییا دویێ ئینی، و گاڤا تە قەضییا دویێ دورست دەرێخست، و ل دویڤ قاعیدەیێ گشتی: (ئەگەر ئەصل یێ ڕاستگۆ بت، عەکسێ وی ژی یێ ڕاستگۆیە) د ئەنجام دا قەضییا ئەصلی ڕاست دەردکەڤت، کو هەمی مرۆڤ حەیوانن.

الْقِيَاسُ

پشتی ئەم ژ ڕێکێن ئستدلالا نە ئێکسەر خلاص بووین، دێ بەحسێ ڕێکێن ئستدلالا ئێکسەر کەین، و ئەو ژی ب چەند ڕێکەکان دبت، و ئێک ژ وان (قیاسە).

هُوَ: قَوْلٌ مَلْفُوظٌ أَوْ مَعْقُولٌ، مُؤَلَّفٌ مِنْ أَقْوَالٍ مَتَى سُلِّمَت لَزِمَ عَنْهَا لِذَاتِهَا قوْلٌ آخَرُ.

قیاس ژ لایێ زمانی ڤە پیڤانە، مرۆڤ تشتەکی ب ئێکێ دی بپیڤت، و د زاراڤێ علمێ مەنطقی دا قیاس: گۆتنەکە ژ چەند قەضییەکێن عەقلی یان یێن زارکری پێک دئێت، هەر جارەکا ئەو هاتنە بنەجهکرن، ئەو گۆتنەکا دی لازم دکەن. وەکی: جیهان دئێتە گوهاڕتن، و هەر تشتەکێ بێتە گوهاڕتن یێ نوییە، ڤێجا جیهان تشتەکێ نوییە.

و وەکی ئەم دبینین ئەڤ گۆتنە ژ سێ پارچەیان یێ هاتییە دورستکرن:

پارچەیا ئێکێ: جیهان دئێتە گوهاڕتن (العالم متغیر)، دبێژنە ڤێ: (المقدمة الصغری) پێشەکییا بچویک.

پارچەیا دویێ: هەر تشتەکێ بێتە گوهاڕتن یێ نوییە (کل متغیر حادث)، و ئەڤە پێشەکییا مەزنە (المقدمة الکبری).

و ئەڤ هەردو پێشەکییە پێکڤە (ماددەیێ قیاسێ) دورست دکەن.

ئەگەر ئەم تەسلیم بووین کو ئەڤ هەردو پێشەکییە ددورستن، ئەڤ گۆتنە ب خۆ (ئەنجامەکی) لازم دکەت، ئەو ژی پارچەیا سێیێیە، ئەوا دبێژت: جیهان تشتەکێ نوییە (العالم حادث). و ئەڤ ئەنجامەیە یێ مە دڤێت بگەهینێ، و ب دەست بێخین.

وَهُوَ إِمَّا اقْتِرَانِي كَقَوْلنَا: كُلُّ جِسمٍ مُؤَلَّفٌ وَكُلُّ مُؤَلَّفٍ حَادِثٌ فَكُلُّ جِسْمٍ حَادِثٌ، وإِمَّا اسْتِثْنَائِي كَقَوْلِنَا: إِنْ كَانَتْ الشَّمْسُ طَالِعَةً فَالُنهَارُ مَوْجودٌ لكِنَّ النَّهَارَ ليس بِمَوْجُودٍ فَالشَّمسُ لَيسَتْ بِطَالعَةٍ.

ژ لایێ شەکلی (صوورەتی) ڤە قیاس دبتە دو پشک:

١- قیاسا ئقتیرانی: و ئەڤە ئەو قیاسە یا ئەنجام ب خۆ یان نەقیضێ ئەنجامی د ماددەیێ وێ دا نەهاتییە گۆتن.

وەکی: (کل جسم مؤلف) هەر لەشەک یێ لێکدایە، (وکل مؤلف حادث) و هەر لێکدایەک یێ نوییە، ڤێجا هەر لەشەک یێ نوییە (فکل جسم حادث). ئەڤە نموونەیا قەضییا حەملی. و نموونەیا قەضییا شەرطی: (الاسم کلمة) ناڤ پەیڤە، (والکلمة إما مبنیة أو معربة) پەیڤ یان مەبنییە یان موعرەبە، (فالإسم إما مبنی أو معرب) ڤێجا ناڤ یان مەبنییە یان موعرەبە.

٢- قیاسا ئستثنائی: و ئەڤە ئەو قیاسە یا ئەنجام یان نەقیضێ ئەنجامی د پێشەکییێ دا ب ئاشکەرایی دئێتە گۆتن، و ئامیرەتێ ئستثنائێ (لکن) بەلێ.. تێدا هات بت.

وەکی: (إن کانت الشمس طالعة فالنهار موجود) ئەگەر ڕۆژ یا دەرکەفتی بت دەم ڕۆژە، (لکن النهار لیس بموجود) بەلێ دەم نوکە ڕۆژ نینە، (فالشمس لیست بطالعة) ڤێجا ڕۆژ یا دەرکەفتی نینە. و ئەڤە بۆ قیاسا حەملی ب تنێیە.

> وَالْمُكَرَّرُ بَيْنَ مُقَدِّمَتَي الْقيَاسِ يُسَمَّى حَدّاً أَوْسَطَ، وَمَوْضوعُ الْمَطلُوبِ يُسَمَّى حَدّاً أَصْغرَ، ومَحْمُولُه يُسَمَّى حَدّاً أَكبرَ، وَالْمُقَدِّمَةُ الَّتِي فِيهَا الأَصْغَرُ تُسَمَّى صُغْرَى، وَالَّتِي فِيهَا الأَكْبَرُ تُسمَّى كُبْرَى، وَهَيْئَةُ التَأْلِيفِ تُسَمَّى شَكْلاً.

پشتی ژ بەحسێ قیاسێ و پشکێن وێ خلاص بووی، دەست ب لێکڤەکرنا هەر پشکەکێ کر، و ژ قیاسا ئقتیرانی دەست پێ کر؛ چونکی ئەو بەلاڤترە، و ئەو ژ قیاسا حەملی و یا شەرطی پێک دئێت. و ئاشکەرایە کو قیاسا ئقتیرانی یا سادە ژ سێ پارچەیان پێک دئێت: مەوضووع، و مەحموول، یان موقەددەم و تالی د یا شەرطی دا، و ئەو پارچەیا دئێتە دوبارەکرن د هەردو پێشەکییێن قیاسێ دا.. بۆ نموونە دەمێ ئەم دبێژین: (الحمامة طائر، و کل طائر حیوان، فالحمامة حیوان) ئەڤە

ژ سێ قەضیيێن حەملى پێک دئێت، یا ئێکێ: (الحمامة طائر) و ئەڤە پێشەکییا بچویکە (المقدمة الصغرى)، و یا دویێ: (کل طائر حیوان) ئەڤە پێشەکییا مەزنە (المقدمة الکبرى)، و یا سێییێ: (فالحمامة حیوان) ئەڤە ئەنجامە (النتیجة)، و ئەو پارچەیا د پێشکەییا ئێکێ و دویێ دا دوبارە بووی، کو پەیڤا (طائر)ە، دبێژنێ: (الحد الأوسط) چونکی ئەو دکەفتە د ناڤبەرا (مەوضووع) و (مەحموولێ) مەطلووبی دا، یەعنى: ئەگەر ئەم مەطلووبی دورست بکەین دڤێت مەوضووعێ قەضییا ئێکێ و مەحموولێ قەضییا دویێ بێخینە بەرێک و ئەو پەیڤا د ناڤبەرێ دا دوبارە دبت (کو حەددێ ئەوسەطە) دەربێخین.

بۆ نموونە:

الحمامة	طائر و کل طائر	حیوان
فالحمامة		حیوان

پشتی مە ئەو پارچەیا دئێتە دوبارەکرن (حەددێ ئەوسەط) ژێ بری ئەوا دمینت دبێژنێ: (مەطلووب) و ئەو قەضییا دبتە مەطلووب وەکی ئەم دبینین ژ دو پارچەیان پێک دئێت: (فالحمامة) پارچەیا ئێکێیە کو مەوضووعە و دبێژنێ: (الحد الأصغر)، و پارچەیا دویێ (حیوان) کو مەحموولە، دبێژنێ: (الحد الأکبر). و پێشکەییا ئێکێ یا حەددێ ئەصغەر تێدا هاتی -وەکی مە گۆتی- دبێژنێ: (المقدمة الصغرى)، و یا حەددێ ئەکبەر تێدا هاتی دبێژنێ: (المقدمة الکبرى). و ئەو سەر و بەرێ ژ گەهشتنا (المقدمة الصغرى) و (المقدمة الکبرى) و (المطلوب)ی

چێ دبت دبێژنێ (الشكل) و دەمێ ئەم بەرێ خۆ ددەینە وان شەکلان یێن کو مومکینە بێنە دورستکرن، ئەم دبینین ئەو چار شەکلن، ئەو ژی ب ڤی ڕەنگی:

والأَشْكَالُ أَرْبَعَةٌ، لأَنَّ الحَدّ الأَوْسَطَ إِنْ كـانَ مَحْمُـولاً عَلَى الصُّغْرَى مَوْضُوعاً فِي الْكُبْرَى فَهُـوَ الـشَّكْل الأَوَّلْ، وَإِنْ كَانَ بِالعَكْسِ هُوَ الرَّابِعُ وإِنْ كَـانَ مَوْضُـوعاً فِـيهِمَا فَهُوَ الثَّالِثُ وَإِنْ كَانَ مَحْمُولاً فِيهِمَا فَهوَ الثَّانِي.

ئەو شەکلێن مومکینە ب قیاسێ بێنە دورستکرن چار شەکلن، ئەو ژی ئەڤەنە:

١- ئەگەر حەددێ ئەوسەط د صوغرایێ دا مەحموول بت، و د کوبرایێ دا مەوضووع بت، دبێژنێ: شەکلێ ئێکێ، وەکی:

(كل خمر مسكر، و كل مسكر حرام، فكل خمر حرام).

٢- ئەگەر حەددێ ئەوسەط د صوغرایێ و د کوبرایێ دا مەحموول بت، دبێژنێ: شەکلێ دویێ، وەکی:

(كل إنسان حيوان، ولا شيء من الفرس بحيوان، فلا شيء من الإنسان بفرس).

٣- ئەگەر حەددێ ئەوسەط د صوغرایێ و د کوبرایێ دا مەوضووع بت، دبێژنێ: شەکلێ سێیێ، وەکی:

(كل إنسان حيوان، وكل إنسان ناطق، فبعض الحيوان ناطق).

٤- ئەگەر حەددێ ئەوسەط د كوبرایێ دا مەحموول بت، و د صوغرایێ دا مەوضووع بت، دبێژنێ: شەكلێ چارێ، وەكی:

(كل إنسان حيوان، و كل ناطق إنسان، فبعض الحيوان ناطق).

وَالشَّكْلُ الثَّانِي مِنْهَا يَرْتَدُّ إِلَى الأَوَّلِ بِعَكْسِ الْكُبْرَى، وَالثَّالِثُ يَرْتَدُّ إِلَيهِ بِعَكْسِ الصُّغْرَى، وَالرَّابِعُ يَرْتَدُّ إِلَيْهِ بِعكْسِ التَّرتِيبِ، أَوْ بِعَكْسِ المقَدَّمَتَيْنِ جَمِيعاً.

و شەكلێ ئێكێ ئەصل و بناخەیە؛ چونكی ئەنجامەكێ ڕاست و دورست ڕەنگەكێ سورشتی و بەدیهی پێڤە دئێت، و شەكلێ دویێ ئەگەر تو پێشەكییا وێ یا مەزن (المقدمة الكبرى) عەكس بكەی دێ بتە شەكلێ ئێكێ، وەكی بۆ نموونە:

ئەگەر ئەم بێژین: (كل إنسان حيوان، لا شيء من الفرس بحيوان، فلا شيء من الإنسان بفرس) ئەڤە شەكلێ دوییێیە، ئەگەر تو قەضییا (لا شيء من الفرس بحيوان) كو موقەددما كوبرایە، عەكس بكەی، دێ بتە (لا شيء من الحيوان بفرس)، و ئەگەر تە ئەڤە كرە موقەددما كوبرا و تە گۆت: (كل إنسان حيوان، لاشيء من الحيوان بفرس، فلا شيء من الإنسان بفرس) ئەڤە دێ بتە شەكلێ ئێكێ.

و ئەگەر ئەم بێژین: (كل إنسان حيوان، وكل إنسان ناطق، فبعض الحيوان ناطق) ئەڤە شەكلێ سێیێیە، ئەگەر ئەم (كل إنسان حيوان) كو

موقەددما صوغرایە، عەكس بكەین، و بێژین: (بعض الحیـوان إنـسان) و ڤێ قەضییێ بكەینە موقەددما صوغرا و بێژین: (بعـض الحیـوان إنـسان، وكـل إنـسان نـاطق، فـبعض الحیـوان نـاطق) ئـەڤـە ژی دێ بتـە شـەكلـێ ئێكێ.

و ئەگەر ئەم بێژین: (كل إنسان حیوان، و كل ناطـق إنسان، فبعض الحیوان ناطـق) ئـەڤـە شـەكلێ چارێیـە، ئـەگـەر ئـەم تـەرییبـێ بگوهـۆڕین، یەعنی: صوغرایێ ببەینە جهێ كوبرایێ و كوبرایێ ببەینە جهێ صـوغرایێ، و بێژین: (كل ناطـق إنسان وكل إنسان حیوان فكل ناطق حیـوان) ئـەڤـە دێ بتە شەكلێ ئێكێ. یـان ژی ئـەگـەر ئـەم صـوغرایێ و كـوبرایێ پێكڤـە عەكس بكەین، و بێژین: (بعض الحیوان إنسان، و بعض الإنسان ناطـق، فبعض الحیوان ناطـق) هەر چەندە شەرتێ قیاسا دورست د شەكلێ ئێكێ دا ئەوە كوبرا یا كوللی بت، و ل ڤێرێ كوبرا یا كوللی نینە!

> وَالْكَامِلُ الْبَيِّنُ الإِنْتَاجِ هُوَ الأَوَّلُ، وَالشَّكْلُ الرَّابِعُ مِنْهَا بَعِيدٌ عنِ الطَّبعِ جِدّاً، والَّـذِي لَـهُ طَبْـعٌ مُـسْتَقِيمٌ وَعَقْـلٌ سَلِيمٌ لاَ يَحْتَاجُ إِلَى رَدِّ الثَّانِي إلى الأَوَّلِ، وإِنَّمَا يُنْـتجُ الثَّـانِي عِنْدَ اخْتِلاَفِ مُقَدِّمَتيْهِ بِالإِيجَابِ وَالسَّلْبِ.

وەكی ئەم دزانین هـەر قـەضییەک ژ لایـێ كـەیفییـەتـێ ڤـە یـان دێ موجیبە بت یان سالیبە، و ژ لایێ كەممییەتێ ڤە یان دێ كوللیە بت یـان جوزئییە، مەعنا هەر قەضییەكێ ئحتمالا چار صوورەتان بۆ هەیـە، و مـە

گۆت: چار شەکل بۆ قیاسێ هەنە، و ئەگەر هەر شەکلەکی چار ئحتیمال بۆ هەبن، مەعنا د هەر شەکلەکی دا دڤێت چار صوورەت بۆ هەبن، و وەک نموونە ئەڤە خشتەیێ شەکلێ ئێکێیە:

ڕەنگ	صوغرا	کوبرا	ئەنجام
١-	ک. م.	ک. م.	ک. م.
٢-	ک. م.	ک. س.	ک. س.
٣-	ج. م.	ک. م.	ج. م.
٤-	ج. م.	ک. س.	ج. س.

مەعنا: صوغرا یان دێ کوللییە بت یان جوزئییە، و سالیبە یان موجیبە، و کوبرا -حەتا یا دورست بت- دڤێت کوللییە بت، موجیبە یان سالیبە.

دبێژت: شەکلێ ئێکێ ژ هەمی شەکلان تمامترە، و بەرهەمدارییا وی ژی ئاشکەراترە، چونکی د شەکلێ ئێکێ دا ئەو قەضییا دبتە (نەتیجە) کوللییا موجیبە و سالیبەیە، و جوزئییا موجیبە و سالیبەیە ژی، بەلێ د شەکلێ دویێ دا ب تنێ ئەنجام سالیبەیا کوللی و جوزئییە، و د شەکلێ سێیێ و چار دا ئەنجام ب تنێ جوزئییا سالیبە و موجیبەیە.

و چونکی شەکلێ ئێکێ ژ هەمییان تمامترە، و نێزیکترە بۆ عەقلی و طەبعی، دڤێت شەکلێ چارێ ئەوێ د تەرتیبا خۆ دا ب عەکسێ شەکلێ

ئێکێ ژ هەمی شەکلان پتر یێ دویر بت ژ طەبعی، و هەر ژ بەر هندێ ئەو ل ڕێزا دووماهییێ هاتە دانان.

و شەکلێ دویێ گەلەک یێ نێزیکە ژ شەکلێ ئێکێ؛ چونکی ئەو هەردو د صوغرایێ دا وەکی ئێکن (حەددێ ئەوسەط د هەردویان دا مەحمولە)، و صوغرا گرنگترین پارچەیە د قیاسێ دا، ژ بەر هندێ ئینتاجێ ڤی شەکلی ژی -وەکی یێ ئێکێ- یێ ب ساناهی و خۆشە، لەو مرۆڤێ عەقلەکێ ساخلەم و طەبعەکێ دورست هەبت، هەوجەیی ب هندێ نابت ڤی شەکلی ل یێ ئێکێ بزڤڕینت، نە وەکی شەکلێ سێیێ و چارێ کو ژ شەکلێ ئێکێ ددویرن؛ ژ بەر کو ئەو هەردو د صوغرایێ دا وەکی شەکلێ ئێکێ نینن.

و شەکلێ دویێ هنگی دبتە شەکلەکێ بەرهەمدار دەمێ صوغرا و کوبرایا وێ ژ لایێ موجبی و سالبییێ ڤە دژێک جودا بن، و هەر جارەکا ئەو د موجبی و سالبییێ دا وەکی ئێک بن، بەرهەم یێ دورست نابت، وەکی ژ نموونەیێ بەرپەڕێ (٥٣)یێ بۆ مە ئاشکەرا بووی.

وَالَشَّكلُ الأَوَّلُ هُوَ الَّذِي يُجْعَلُ مِعْيَاراً لِلعُلُوم، فَنُورِدُهُ هُنَا لِيُجْعَلَ دُسْتُوراً، وَلِيُسْتَنْتَجَ مِنْهُ المَطَالِبُ كُلُّهَا، وَشَرْطُ إِنْتَاجِهِ إِيجَابُ الصُّغرَى وَكُلِّيَّةُ الْكُبْرَى، وَضروبُه الْمُنْتِجَةُ أَرْبَعَةٌ: الضَّرْب الأَوَّلُ: كُلُّ جِسمٍ مُؤَلَّفٌ وَكلُّ مُؤَلَّف مُحْدَثٌ فَكُلُّ جِسْمٍ مُحْدَثٌ، الثَّانِي: كُلُّ جِسْمٍ

مُؤَلَّفٌ وَلاَ شَيْءَ مِنَ الْمُؤَلَّفِ بِقَدِيمٍ، فلاَ شَيْءَ مِنَ الْجِسْمِ بِقَدِيمٍ، الثَّالِثُ: بَعْضُ الْجِسْمِ مُؤَلَّفٌ وَكُلُّ مُؤَلَّفٍ حَادِثٌ فَبَعْضُ الْجِسْمِ حَادِثٌ، الرَّابِعُ: بَعْضُ الْجِسْمِ مُؤَلَّفٌ وَلا شَيْءَ مِنَ الْمُؤَلَّفِ بِقَدِيمٍ فَبَعْضُ الْجِسْمِ لَيْسَ بِقَدِيمٍ.

شەكلێ ئێكێیە -ژ بەر وان تایبەتمەندیێن مە بەری نوكە گۆتی- دبتە تەرازی بۆ زانینان، و ئەوە ئەو بناخەیێ شەكلێن دی لێ دزڤرن، لەو ل ڤێرێ بەحسێ ڤی شەكلی و پشك و ڕەنگێن وی ب تنێ هاتەكرن؛ دا ئەو ببتە دستۆر كو شەكلێن دی ژی پێ بێنە زانین.

د شەكلێ ئێكێ دا، ئەوێ حەددێ ئەوسەط د صوغرایێ وی دا دبتە مەحموول و د كوبرایێ وی دا دبتە مەوضووع، حەتا قیاسەكا مونتج و بەرهەمدار بت، دو شەرت بۆ هەنە:

یێ ئێكێ: دڤێت پێشەكییا ئێكێ (المقدمة الصغرى) یا موجیبە بت. و یێ دویێ: دڤێت پێشەكییا دویێ (المقدمة الكبرى) یا كوللیە بت.

و ڕەنگێن وی یێن نەتیجەیەكێ دورست پێڤە دئێت، وەكی بەری نوكە د خشتەیی دا بۆ مە ئاشكەرا بووی، چارن:

١- ئەگەر صوغرا و كوبرا موجیبەیێن كوللی بن، ئەنجام دێ موجیبەیا كوللی بت، وەكی: (كُلُّ جِسمٍ مُؤَلَّفٌ، وَكلُّ مُؤَلَّف مُحْدَثٌ، فَكُلُّ جِسْمٍ مُحْدَثٌ).

٢- ئەگەر صوغرا موجیبەیا کوللی بت، و کوبرا سالیبەیا کوللی بت، ئەنجام دێ سالیبەیا کوللی بت، وەکی: (كُلُّ جِسْمٍ مُؤَلَّفٌ، وَلاَ شَيْءَ مِنَ الْمُؤَلَّفِ بِقَدِيمٍ، فلاَ شَيْءَ مِنَ الْجِسْمِ بِقَدِيمٍ).

٣- ئەگەر صوغرا موجیبەیا جوزئی بت، و کوبرا موجیبەیا کوللی بت، ئەنجام دێ موجیبەیا جوزئی بت، وەکی: (بَعْضُ الْجِسْمِ مُؤَلَّفٌ، وَكُلُّ مُؤَلَّفٍ حَادِثٌ، فَبَعْضُ الْجِسْمِ حَادِثٌ).

٤- ئەگەر صوغرا موجیبەیا جوزئی بت، و کوبرا سالیبەیا کوللی بت، ئەنجام دێ سالیبەیا جوزئی بت، وەکی: (بَعْضُ الْجِسْمِ مُؤَلَّفٌ، وَلا شَيْءَ مِنَ الْمُؤَلَّفِ بِقَدِيمٍ، فَبَعْضُ الْجِسْمِ لَيْسَ بِقَدِيمٍ).

وَالْقِيَاسُ الاقْتِرَانِيُّ، إِمَّا أَنْ يَتَرَكَّبَ مِنْ حَمْلِيَّتِينِ كَمَا مَرَّ وإِمَّا مُتَّصِلَتَيْنِ، كَقَوْلِنَا: إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةٌ فَالنَهَارُ مَوْجُودٌ وكُلَّمَا كَانَ النَّهَارُ مَوجُوداً فالأَرْضُ مُضِيئَةٌ يُنْتِجُ إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةٌ فالأَرْضُ مُضِيئَةٌ، وَإِمَّا مُرَكَّبٌ مِنَ مُنْفَصِلَتَيْن، كقَوْلِنَا: كُلُّ عَدَدٍ إِمَّا زَوْجٌ أَوْ فَرْدٌ وَكُلُّ زَوْجٍ فَهُوَ إِمَّا زَوْجُ الزوْجِ أَوْ زَوْجُ الْفَردِ، يُنْتِجُ كُلُّ عَدَدٍ إِمَّا فَرْدٌ أَوْ زوجُ الزَّوْج أَو زَوْجُ الفَرْدِ.

ل ڤێرێ بەحسێ پشکێن قیاسا ئقتیرانی دکەت، و قیاسا ئقتیرانی -وەکی بەری نوکە مە گۆتی- ئەو قیاسە یا ئەنجام ب خۆ یان نەقیضێ ئەنجامی د ماددەیێ وێ دا نەهاتییە گۆتن، و پشکێن ئەڤەنە:

١- قیاسا ئقتیرانی یا حەملی، و ئەڤە ئەوە یا صوغرا و کوبرایا وێ هەردو قەضیییێن حەملی بن، وەکی: (كُلُّ جِسمٍ مُؤَلَّفٌ، وَكلُّ مُؤَلَّف مُحْدَثٌ، فَكُلُّ جِسْمٍ مُحْدَثٌ).

٢- قیاسا ئقتیرانی یا شەرطی یا موتتەصل، و ئەڤە ئەوە یا صوغرا و کوبرایا وێ قەضییەکا شەرطی یا موتتەصل بت، وەکی: (إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةٌ فَالنَهَارُ مَوْجُودٌ، وكُلَّمَا كَانَ النَّهَارُ مَوجُوداً فالأَرْضُ مُضِيئَةٌ، يُنْتِجُ: إِنْ كَانَتِ الشَّمْسُ طَالِعَةٌ فالأَرْضُ مُضِيئَةٌ).

٣- قیاسا ئقتیرانی یا شەرطی یا مونفەصل، و ئەڤە ئەوە یا صوغرا و کوبرایا وێ قەضییەکا شەرطی یا مونفەصل، وەکی: (كُلُّ عَدَدٍ إِمَّا زَوْجٌ أَوْ فَرْدٌ، وَكُلُّ زَوْج فَهُوَ إِمَّا زَوْجُ الزوْجِ أَوْ زَوْجُ الْفَردِ، يُنْتجُ: كُلُّ عَدَدٍ إِمَّا فَرْدٌ أَوْ زوْجُ الزَّوْجِ أَو زَوْجُ الفَرْدِ).

وَاسْتِثْنَاءُ نَقيضِ التَّالِي يُنْتجُ نَقَيضَ المُقَدَّمِ، كَقَوْلِنَا: إِن كانَ هذَا الشَّيءُ إِنْسَاناً فَهُوَ حيَوَانٌ لَكِنَّهُ لَيْسَ بِحيَوَانٍ فَلاَ يَكُونُ إِنْسَاناً، وَإِنْ كَانَتْ مُنْفَصِلَةً حَقِيقِيَّةً فَاسْتِثْنَاءُ عَيْنِ أَحَدِ الجُزْءَيْنِ يُنْتجُ نَقِيضَ الجُزْءِ الثَّانِي، كَقَوْلنَا: الْعَدَدُ إِمَّا زَوْجٌ أَوْ فَرْدٌ لكِنَّهُ زَوْجٌ يُنْتجُ أَنَّهُ لَيْس بِفَرْدٍ أَوْ لكِنَّهُ فَرْدٌ يُنْتجُ أَنَّهُ لَيْسَ زَوْجاً، وَاستِثْنَاءُ نَقِيضِ أَحدِهِمَا يُنْتجُ عَيْنَ الثَّانِي.

و قیاسا ئستثنائینه هەردەم ژ دو پێشەکییان پێک دئێت: یا ئێکێ شەرطییە، و یا دویێ ئستثنائییە. و پشکێن وێ ئەڤەنە:

١- ئەگەر مە نەقیضێ تالییێ صوغرایێ د کوبرایێ ئستثناء کر، نەقیضێ موقددەمێ صوغرایێ دێ بتە ئەنجام، وەکی: (إِن كَانَ هَذَا الشَّيءُ إِنْسَاناً فَهُوَ حَيَوَانٌ، لَكِنَّهُ لَيْسَ بِحَيَوَانٍ، فَلاَ يَكُونُ إِنْسَاناً).

٢- و ئەگەر قەضییا شەرطی ئەوا د قیاسا ئستثنائی دا دئێتەدانان شەرطییەکا مونفەصیلە بت، و ئەم موقەددەمی ب خۆ ئستثناء بکەین، نەقیضێ تالی دێ بتە ئەنجام، وەکی: (الْعَدَدُ إِمَّا زَوْجٌ أَوْ فَرْدٌ، لكِنَّهُ زَوْجٌ، يُنْتجُ: أَنَّهُ لَيْس بِفَرْدٍ) و ئەگەر مە تالی ئستثناء کر، نەقیضێ موقەددەمی دێ بتە ئەنجام، وەکی: (الْعَدَدُ إِمَّا زَوْجٌ أَوْ فَرْدٌ، لكِنَّهُ فَرْدٌ، يُنْتجُ: إِنَّهُ لَيْسَ زَوْجاً).

٣- و ئەگەر ئەم نەقیضێ موقەددەمی یان تالی ئستثناء بکەین، یێ دی ب خۆ دێ بتە ئەنجام، وەکی: (الْعَدَدُ إِمَّا زَوْجٌ أَوْ فَرْدٌ، لكِنَّهُ ليس بزَوْجٍ، يُنْتجُ: أَنَّهُ فَرْدٌ) یان: (الْعَدَدُ إِمَّا زَوْجٌ أَوْ فَرْدٌ، لكِنَّهُ ليس بفَرْدٍ، يُنْتجُ: أَنَّهُ زَوْجٌ).

أَقْسامُ الْقِيَاسِ بِحَسَبِ المادَّةِ

پشتی قیاس ژ لایێ شەکلی ڤە بۆ مە ئاشکەرا بووی، دێ بەحسێ قیاسێ ژ لایێ ماددەیێ وێ ڤە کەین، یەعنی: ئەو ماددەیێ قیاس ژێ دئێتە چێکرن کانێ چییە، و ب کورتی دێ بێژین:

ئەگەر ئەو پێشکەی (مقدمة) یێن قیاس ژێ دئێتە دورستکرن یەقینی بن، دبێژنێ: (البرهان).

و ئەگەر تشتێن قەبویلکری و هزر بن، دبێژنێ: (الخطابة).

و ئەگەر ژ تشتێن ناڤدار و بەلاڤ بن، دبێژنێ: (الجدل).

و ئەگەر ژ خەیال و تەخمینان بن، دبێژنێ: (الشعر).

و ئەگەر ژ تشتێن وەکی یەقینییان بن، دبێژنێ: (المغالطة).

و ل ڤێرێ ب کورتی دێ بۆ مە بەحسێ ڤان هەر پێنج رەنگێن قیاسێ کەت.

١ - الْبُرْهَانُ

هُوَ قِيَاسٌ مُؤَلَّفٌ مِنْ مُقَدِّمَاتٍ يَقِينيَّةٍ لإِنْتَاجِ الْيَقِينِيَّاتِ، وَالْيَقِينِيَّاتُ أَقْسَامٌ، أَحَدُهَا: أَوَّلِيَّاتٌ، كَقَوْلِنَا: الوَاحِدُ

نِصْفُ الاثْنَيْن، وَالكُلُّ أعظَمُ مِـنَ الجُـزْءِ، وِمُـشَاهَدَاتٌ، كَقَوْلنَـا: الـشَّمْسُ مُـشْرِقَةٌ، وَالنَّـارُ مُحرِقَـةٌ، وَمُجَرَّبَـاتٌ، كَقَوْلِنَـا: الـسَّقَمُونِيا مُـسَهِّلَةٌ لِلـصَّفْرَاءِ، وَحَدْسِـيَّاتٌ، كَقَولِنَـا: نُـورُ الْقَمَـرِ مُـسْتَفَادٌ مِـنْ نُـورِ الـشَّمْسِ، وَمُتَوَاتِرَاتٌ، كَقَوْلِنَا: مُحَمَّدٌ صَلَى اللهُ عَلِيـهِ وسـلَّم ادَّعـى النُّبوَّةَ، وَظَهَـرَتِ المُعجِـزَةُ عَـلَى يَـدِهِ، وقَـضَايَا قِيَاسَـاتُها مَعَهَا، كَقَوْلِنَا: الأَرْبَعَـةُ زَوْجٌ، بِـسَبَبِ وَسَـطٍ حَـاضِرٍ فِي الذِّهْنِ وَهُوَ الانْقِسَامُ بِمُتَسَاوِيَيْنِ.

بورهان قیاسەکە ژ چەند پێشەکییێن (یەقینی) پێک دئێت؛ دا کو پێ بگەهینە مەطلووبەکێ (یەقینی).

و (یەقین) ئەوە مرۆڤی باوەری ب تشتەکی هەبت کو دڤێت سەدا سەد ئەو ب فلان ڕەنگی بت، ڕەنگەکێ وەسا کو د گەل ڕاستی و واقعی یێ ب جهـ بێت، و قەت ژ جهـ نەچت. مەخسەد د بورهانی دا دڤێت پێشەکی ژ باوەرییەکا باوەری هاتبتە چێکرن یا چو گومان تێدا نەبت.

و قەضییێن یەقینی ل سەر شەش پشکان دئێنە لێکڤەکرن:

١- (ئەوەلییات) و ئەڤە ئەون یێن چی گاڤا مرۆڤی تەصەوورا هەردو طەرەفان کر، عەقل حوکمی ب دورستییا وی ددەت، وەکی: هەر جارەکا مە زانی ئێک چییە، و مە زانی دو چییە، عەقل دێ حوکمی دەت کو ئێک نیڤا دوییێیە.

٢- (موشاهەدات) ئەڤە ئەون یێن عەقل ب رێکا هەستکرنێ حوکمی ب دورستییا وان ددەت، وەکی: ڕۆژ یا گەشە و ئاگر یێ سوژەکە.

٣- (موجەررەبات) و ئەڤە ئەون یێن ب رێکا دوبارەکرن و جەرباندنێ حوکم ب دورستییا وان دئێتەدان، وەکی: دەرمانی.

٤- (حەدسییات) و ئەڤە ئەون یێن ب رێکا (حەدەسێ) مرۆڤ دگەهتە دورستییا وان، و حەدەس ژی وەکی تەجروبێ ئەو تشتە یێ پتر ژ جارەکێ دوبارە دبت حەتا مرۆڤ دگەهتە ڕاستییا وی، بەلێ تەجروبە ئەو کارە یێ مرۆڤ دکەت و حەدەس ئەو کارە یێ بێی مرۆڤی چێ دبت، وەکی: ڕۆناهییا هەیڤێ ژ ڕۆناهییا ڕۆژێ یا وەرگرتییە.

٥- (موتەواترات) ئەڤە ئەو یێن حوکم ب ڕاستییا وان دئێتەدان چونکی کۆمەکا مرۆڤان یێن بەرعەقل نەبت ئەو هەمی ل سەر درەوێ کۆم ببن ڤەدگوهێزن، وەکی: موحەممەدی -سلاڤ لێ بن- دگۆت: ئەز پێغەمبەرم، و موعجیزە ل سەر دەستێ وی پەیدا بووبوون.

٦- ئەو قەضییێن قیاسا وان د گەل دا، وەکی ئەم بێژین: چار جۆتە، و ئەڤ حوکمە دئێتەدان چونکی ئەگەرەکا ناڤنجی د ناڤبەرا (چارێ) و (جۆتی) دا د زهنا مرۆڤی دا یا حازرە، و ئەو ئەگەر ئەڤەیە: دەمێ مرۆڤ چارێ ل سەر دو ژمارەیێن یەکسان لێکڤە دکەت هندی ئێک دەردکەڤت و چو ژێ زێدە نابت، لەو دڤێت ئەو جۆت بت.

و پشتی ئەو ژ وان قیاسان خلاص بووی یێن کو ژ هندەک پێشەکییێن یەقینی دئێنە دورستکرن، دەست ب یێن نە یەقینی کر، و گۆت:

٢- وَالجَدَلُ

وَهُوَ قِيَاسٌ مُؤَلَّفٌ مِنْ مُقَدِّمَاتٍ مَشْهُورَةٍ مُسَلَّمَةٍ عِنْدَ النَّاسِ أَوْ عِنْدَ الخَصْمَيْنِ، كَقَوْلِنَا: الْعَدْلُ حَسَنٌ وَالظُّلْمُ قَبِيحٌ.

جەدەل ئەو قیاسە یا ژ وان پێشەکییان دئێتە چێکرن یێن کو ل نک خەلکی هەمییێ یان ل نک هەردو هەڤرکان تشتەکێ دورست و بەلاڤ، یەعنی: مرۆڤ هەمی باوەرییێ ب ڕاستی و دورستییا وان قەضییان دئینن یێن کو دبنە ماددەیێ قیاسێ، وەکی ئەم بێژین: دادی تشتەکێ باشە، و ستەم یا کرێتە. و مە گۆت: ئەڤە نە یا (یەقینییە)، چونکی بەلکی تشتەک یێ ڕاست و دورست نەبت ژی بەلێ د ناڤ خەلکی دا بەلاڤ ببت، و ئەو هزر کەن ئەڤە تشتەکێ دورستە و ئەو ب خۆ یێ دورست نەبت. وەکی وان عەدەتێن خەلەت یێن د ناڤ مرۆڤان دا ل جهەکی یان دەمەکی بەلاڤ دبن.

٣- وَالخَطَابَةُ

وَهِيَ قِيَاسٌ مُؤَلَّفٌ مِنْ مُقَدِّمَاتٍ مَقْبُولَةٍ مِنْ شَخْصٍ مُعْتَقَدٍ فِيهِ أَوْ مَظْنُونَةٍ.

خەطابە ئەو قیاسە یا ژ لایێ کەسەکی ڤە دئێتە قەبوولکرن و دورستکرن یێ ل نک خەلکی جهێ باوەرێ بت، یان خەلک هزرا قەبوولێ ژێ بکەت، وەکی: پێغەمبەری یان وەلیی یان زانایی.

٤- وَالشِّعْرُ

وَهُوَ قِيَاسٌ مُؤَلَّفٌ مِنْ مُقَدَّمَاتٍ مَقْبُولَةٍ مُتَخَيَّلَةٍ تَنْبَسِطُ مِنهَا النَّفْسُ أَوْ تنْقَبِضُ.

شعر ئەو قیاسە یا ژ وان پێشەکییان دئێتە دورستکرن یێن هندەک خیال و تەخمینێن خۆش بن بۆ نەفسا مرۆڤی، خۆشییەکا وەسا کو کاری لێ بکەن، نەفس پێ فرەهـ ببت، یان ژی تەنگ ببت.

٥- وَالمُغَالَطَةُ

وَهِيَ قِيَاسٌ مُؤَلَّفٌ مِنْ مُقَدِّمَاتٍ كَاذِبَةٍ شَبِيهَةٍ بِالحَقِّ أَوْ بِالمَشْهُورِ أَو مِنْ مُقَدِّمَاتٍ وَهْمِيَّةٍ كَاذِبَةٍ.

(موغالەطە) وەکی ژ ناڤی دئێتە زانین (خەلەتکرن) ئەو قیاسە یا ژ هندەک قەضیێێن درەو و نەدورست یێن وەکی قەضیێێن دورست دئێتە چێکرن، یان ژی یێن وەکی قەضیێێن ناڤدار و مەشهوور، یان ژی ئەو

ژ هندەک قەضیيێن وەهمی و درەوین دئێنە چێکرن، و هندەک جاران دبێژنە ڤێ: (سەفسەطە).

وەکی کو کەسەک بێژت: شریکێ خودێ تشتەکە مرۆڤ دشێت د زهنا خۆ دا تەصەوور بکەت، و هەر تشتەکێ مرۆڤ بشێت تەصەوورا وی د زهنا خۆ دا بکەت ئەو د واقعی دا تشتەکێ مومکنە، مەعنا: شریکێ خودێ د واقعی دا تشتەکێ مومکنە.

ئەڤی رەنگێ قیاسێ دبێژنێ: موغالەطە.

و ل دووماهییێ دبێژت:

وَالْعُمْدَةُ هُوَ الْبُرْهَانُ لاَ غَيْرُ.

یەعنی: ئەصل و بناخە یێ کو مرۆڤ پال ددەتە سەر ژ ڤان هەر پێنج رەنگێن قیاسێ پشکا ئێکێیە ئەوا مە گۆتییێ: (بورهان).

و هندەک زانا دبێژن: ژ بلی بورهانی، مرۆڤ دشێت پال بدەتە سەر خەطابە و جەدەلێ ژی، ژ بەر کو ئەڤ هەر سێیەنە د ڤێ گۆتنا خودێ دا هاتین: ﴿ ٱدۡعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِٱلۡحِكۡمَةِ وَٱلۡمَوۡعِظَةِ ٱلۡحَسَنَةِۖ وَجَٰدِلۡهُم بِٱلَّتِي هِيَ أَحۡسَنُۚ ﴾ (النحل: ١٢٥) دبێژن: (حیکمەت) ئیشارەتە بۆ بورهانی، و (شیرەتکرنا باش) ئیشارەتە بۆ خەطابێ، و (جەدەل) ژی ژ خۆ ئیشارەتە بۆ جەدەلێ. و شعر و موغالەطە نابنە دەلیلێن دورست؛ چونکی ئەو پال نادەنە سەر راستییان.

ب ڤێ چەندێ ئەڤ شرۆڤەكرنا مە یا كورت بۆ مەتنێ (ئیساغۆجییێ)

ب دووماهی دئێت، هیڤییا مە ژ خودایێ مەزن ئەوە مفا

ژێ بێتە وەرگرتن، و حەمد ل بەراهییێ و دووماهییێ

بۆ وی خودایێ بت یێ ئەزمان دایە مرۆڤی.